

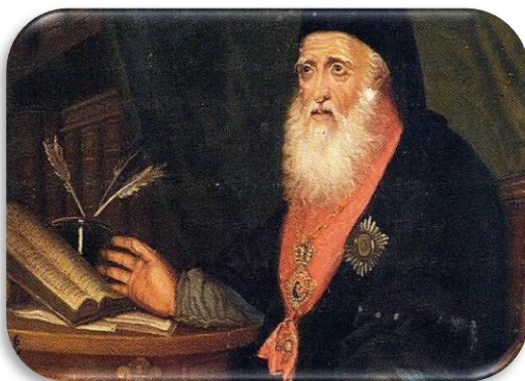


ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ
(Α.Μ.: 1012202003039)

**Θέμα: «Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός και οι ιδεολογικοί προσανατολισμοί
επιφανών λογίων κληρικών: Σύμπλευση ή σύγκρουση δύο ταυτοτήτων»**



Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Φωτεινή Πέρρα
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Ιάκωβος Μιχαηλίδης

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2023

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος.....	3
Εισαγωγή.....	5

Α΄ Κεφάλαιο

Ο Ευρωπαϊκός και ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός	11
1.1. Ο όρος « <i>Διαφωτισμός</i> » και η εποχή του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού	11
1.2. Η «συνάντηση» του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού με τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό	13
1.3. Η ανάπτυξη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού	16
1.4. Πρωτοπόροι εκπρόσωποι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού	18
1.5. Η ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα και η Παιδαγωγική κατά τη διάρκεια του 17ου και του 18ου αιώνα	21

Β΄ Κεφάλαιο

Ορθοδοξία και Διαφωτισμός: δύο αντιτιθέμενοι πνευματικοί κόσμοι	28
2.1. Η διαπάλη Διαφωτισμού και Θεολογία.....	28
2.2. Οι απόψεις των εκπροσώπων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού για τον Χριστιανισμό	32
2.3. Η θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας έναντι των αρχών του Νεοελληνικού Διαφωτισμού	35

Γ΄ Κεφάλαιο

Επιφανείς λόγιοι κληρικοί και Νεοελληνικός Διαφωτισμός: μια ιδιάζουσα σχέση σύγκρουσης ταυτοτήτων	40
3.1. Κοσμάς ο Αιτωλός	40
3.2. Ευγένιος Βούλγαρης	43
3.3. Οι Κολλυβάδες Πατέρες	47

3.3.1. Άγιος Αθανάσιος Πάριος	48
3.3.2. Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης	51
3.4. Κωνσταντίνος Οικονόμος	53
Επίλογος.....	55
Πηγές και Βιβλιογραφία.....	59
Περίληψη	66

Πρόλογος

Η παρούσα Διατριβή Μεταπτυχιακής Ειδίκευσης (Δ.Μ.Ε.) εκπονήθηκε στο πλαίσιο των μεταπτυχιακών μου σπουδών στο πρόγραμμα «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία: νέες θεωρήσεις και προοπτικές» του τμήματος Ιστορίας – Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών της Σχολής Ανθρωπιστικών και Πολιτισμικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Θέμα της παρούσας είναι: «*Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός και οι ιδεολογικοί προσανατολισμοί επιφανών λογίων κληρικών: Σύμπλευση ή σύγκρουση δύο ταυτοτήτων*». Πρωτίστως, ευχαριστώ θερμά την επίκουρη καθηγήτρια επί θητεία κ. Φωτεινή Πέρρα, η οποία ως επιβλέπουσα της μεταπτυχιακής διατριβής, με καθοδήγησε στη συγγραφή της εργασίας και με γνώμονες την γνώση και την εμπειρία της στην ακαδημαϊκή έρευνα καταφέραμε να μελετήσουμε εις βάθος το ιστορικό μόρφωμα του Διαφωτισμού όχι μόνο στον ελληνικό, αλλά και στον ευρωπαϊκό χώρο.

Ακολουθως, οφείλω την ευγνωμοσύνη μου στον καθηγητή νεότερης και σύγχρονης ιστορίας κ. Αθανάσιο Χρήστου, για την πολύτιμη αρωγή του και την ανιδιοτελή καθοδήγησή του κατά τη διάρκεια εκπόνησης της υπό κρίση εργασίας. Η επιλογή της συγκεκριμένης θεματικής προέκυψε κατά τις διαλέξεις, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στα πλαίσια του προγράμματος των μεταπτυχιακών μου σπουδών και μου προσέφεραν τα κατάλληλα πνευματικά ερεθίσματα και κατά συνέπεια το έναυσμα να ασχοληθώ διεξοδικά με τους Έλληνες λόγιους και την αναπτυσσόμενη σχέση τους με τον ευρωπαϊκό χώρο, ενώ η τελική επιλογή της θεματικής, η οποία αναπτύσσεται στην υπό κρίση εργασία, πραγματοποιήθηκε κατόπιν συζήτησης με τον συνεπιβλέποντα καθηγητή κ. Αθανάσιο Χρήστου, ο οποίος μου παρείχε χρήσιμες συμβουλές τόσο ερευνητικής όσο και ιστορικής φύσεως, καθώς υπήρξε σπουδαίος μέντοράς μου στα χρόνια τόσο των προπτυχιακών όσο και των μεταπτυχιακών σπουδών μου.

Επιπρόσθετα, θα ήθελα να μου επιτραπεί να εκφράσω εκ μέσης καρδίας ευχαριστίες στους πανεπιστημιακούς καθηγητές, οι οποίοι με αισθήματα ειλικρίνειας στήριξαν με την επιστημονική λεοντή τους την παρούσα εργασία και δέχθηκαν να την εξετάσουν ως μέλη της τριμελούς επιτροπής. Οι παρατηρήσεις τους και το επιστημονικό κύρος τους ήσαν καίρια για την τελική διαμόρφωση του κειμένου της Δ.Μ.Ε. Παράλληλα, θα ήθελα να εκφράσω εγκάρδιες ευχαριστίες προς τους καθηγητές όλων των βαθμίδων του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, καθώς επίσης και άλλων σχολών της χώρας μας, οι

οποίοι στα πλαίσια των διαλέξεών τους μου προσέφεραν συμβολή σε μεθοδολογικό επίπεδο, όπως επίσης και σε ζητήματα ανάγνωσης των πηγών και καλλιέργειας της κριτικής σκέψης. Τέλος, ευχαριστώ θερμά τους γονείς μου, οι οποίοι με στήριξαν ηθικά και ψυχολογικά κατά την διάρκεια τόσο των μεταπτυχιακών σπουδών μου όσο και της εκπόνησης της παρούσας Δ.Μ.Ε.

Β. Παπαγεωργίου- Δεκέμβριος 2022

Εισαγωγή

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να πραγματοποιηθεί μια περιδιάβαση και εξέταση τόσο του ρόλου όσο και της δράσης επιφανών Ελληνορθόδοξων λογίων, οι οποίοι έδρασαν κατά τον 18^ο και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και διαμόρφωσαν μια πολυκύμαντη σχέση με τον ευρωπαϊκό χώρο, καθώς επίσης και με τα λοιπά κινήματα τα οποία εξυφαίνονταν στην υπόλοιπη Ευρώπη. Βασικό κίνητρο για την επιλογή εξέτασης των σχέσεων των Ελληνορθόδοξων λογίων με τον Διαφωτισμό αποτέλεσε η έκδοση του τρίτου τεύχους του ιστορικού περιοδικού «*Μέλισσα*», στο οποίο οι συντάκτες του προσπαθούν ως ιστορικό χρέος να αναβιώσουν την έκδοση του περιοδικού σχεδόν διακόσια χρόνια αργότερα.

Συγκεκριμένα, η Σειρά Βιβλίων «*Lux Orbis*» σε συνεργασία με τους υπευθύνους της διαδικτυακής συλλογικότητας ΚΕΠΕΚ (Κίνηση Ελλήνων Πολιτών για την Εκκοσμίκευση του Κράτους) εκδίδουν σε φωτομηχανική ανατύπωση το ιστορικό περιοδικό του 1821 και συνδέουν τους χρόνους της Επανάστασης με το σήμερα, μέσα από μια καθαρά διαφωτιστική ματιά. Ο εκσυγχρονισμένος τίτλος που δόθηκε στον διαγωνισμό του 2021 είναι: «*Ο διαχρονικά αμφιλεγόμενος ρόλος της Ορθόδοξης Εκκλησίας στον ελλαδικό χώρο, από τον 4^ο μεταχριστιανικό αιώνα μέχρι σήμερα, οι αιτίες και οι τρόποι αντιμετώπισης του προβλήματος σήμερα*». Αυτός ο διαγωνισμός με τις αναζητήσεις του δίνει το έναυσμα ανίχνευσης των ριζοσπαστικών ιδεών στον ελλαδικό χώρο σε μια ιστορική περίοδο εξαιρετικά κρίσιμη και μεταβατική, κατά την οποία τέθηκαν οι ιδεολογικές παρακαταθήκες των νεοελλήνων. Σταδιακά, προσεγγίζοντας το σήμερα, τίθεται η ανάγκη ενός νέου Διαφωτισμού, εκσυγχρονίζοντας, όπως τότε και σήμερα, την παραγωγή ιδεών και την ιδεολογική στόχευση του ίδιου του κράτους, οδηγώντας μας με μεγαλύτερη ασφάλεια στο μέλλον.

Πιο αναλυτικά, η παρούσα εργασία δίνει απαντήσεις σε ερωτήματα όπως: ποιες είναι οι μορφές των λογίων για τις οποίες θα γίνει αναφορά; Επιπρόσθετα, ποια ήταν η συμβολή τους στην διαμόρφωση της εθνικής παλιγγενεσίας και πώς ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός ως ιδεολογικό, φιλολογικό, γλωσσικό και φιλοσοφικό ρεύμα συνέβαλε στην αναγεννώμενη εθνική αυτοσυνειδησία; Ακόμη, πώς διαχειρίστηκαν οι μορφές των λογίων τα δεδομένα της νεοελληνικής μετεπαναστατικής «ανεξαρτησίας» σε ένα ελληνικό κράτος, το οποίο περιθωριοποιούσε τις αντιλήψεις του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, ενώ προωθούσε τους κεντρικούς άξονες της βυζαντινής παράδοσης και της συνακόλουθης πολιτισμικής

δαισιναιμονίας; Βρισκόμαστε χρονικά σε μια περίοδο, η οποία οριοθετείται μετά το 1453. Η ηγεσία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας εντάχθηκε στην οθωμανική αυτοκρατορική δομή και λειτούργησε προς το συμφέρον συνεκτικότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εφόσον από αυτήν αντλούσε την εξουσία της και τα δικαιώματα που της είχαν αναγνωριστεί επάνω στο ορθόδοξο χριστιανικό *milliyet*.

Οι μορφές των λογίων, τις οποίες θα εξετάσουμε στην παρούσα, σχετίζονταν με τον εκκλησιαστικό χώρο, ήσαν δηλαδή ιερωμένοι. Οι λόγιοι με τους οποίους θα ασχοληθούμε και θα εξετάσουμε διεξοδικά το έργο τους, είναι ο Κοσμάς ο Αιτωλός, ο Ευγένιος Βούλγαρης, καθώς και οι «πρωτεργάτες» του Κολλυβαδικού Κινήματος, ήτοι ο Αθανάσιος ο Πάριος και ο Νικόδημος ο Αγιορείτης, ενώ στο τέλος πραγματοποιείται μνεία και στον Κωνσταντίνο Οικονόμου. Όλοι τους προσπάθησαν να καλλιεργήσουν το πνεύμα και την αυτοσυνειδησία των Νεοελλήνων με βασικό κίνητρο την παιδεία, γνωστοποιώντας τόσο στους αλύτρωτους όσο και στους απόδημους Νεοέλληνες ότι η μόρφωση είναι ο ακρογωνιαίος λίθος για την διαμόρφωση της νεοεθνικής νεοελληνικής συνείδησης.

Παρά την ύπαρξη πολυάριθμων επιμέρους διαφορών μεταξύ τους σε ιδεολογικό επίπεδο, οι ανωτέρω λόγιοι εκτιμούσαν ότι η παιδεία είναι σημαντική για το ελληνορθόδοξο γένος, καθώς μέσω αυτής θα επιτυγχανόταν η πνευματική αφύπνιση του υπόδουλου ελληνισμού και κατά συνέπεια, η αποτίναξη του Οθωμανού δυνάστη. Σημαντικές μορφές των λογίων έλαβαν την μόρφωσή τους από μεγάλους διδασκάλους και μαθήτευσαν σε φημισμένες σχολές, ενώ ορισμένοι εκ των οποίων θα εξετάσουμε, διαμόρφωσαν ισχυρούς δεσμούς με τους διδασκάλους τους. Η αξιοποίηση της γνώσης που έλαβαν πήρε διαφορετικές διαστάσεις σε κάθε λόγιο. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η μόρφωση των λογίων υπήρξε πολύπλευρη και άγγιζε κάθε πτυχή νεωτερικού περιεχόμενου για τα δεδομένα και τις προσλαμβάνουσες της εποχής τους. Συγκεκριμένα, παρά το γεγονός ότι πολλοί εξ αυτών φοίτησαν σε φιλοσοφικές σχολές και έλαβαν την φιλοσοφική γνώση, ωστόσο, στην πορεία της ζωής τους την αμφισβήτησαν, θεωρώντας την ως έναν επικίνδυνο νεωτερισμό εξαιρετικά απειλητικό για τις επιταγές και τα κελεύσματα του ελληνορθόδοξου στοιχείου, καθώς οι περισσότεροι λόγιοι αξιωνόνταν μian θρησκευτική χροιά με καθέδρα τον Χριστιανισμό.

Σε κάθε περίπτωση, εν σχέσει με τα ανωτέρω, υπήρξαν και εξαιρέσεις, οι οποίες δημιούργησαν την διαφορά για τα δεδομένα της εποχής. Μην λησμονούμε ότι βρισκόμαστε χρονικά σε μια αναγεννώμενη πνευματικά περίοδο, η οποία εδράζεται

στα ιδεώδη του Διαφωτισμού, όπως αυτά μετακενώθηκαν από τον ευρωπαϊκό χώρο και έγιναν κτήμα των Νεοελλήνων. Στα χνάρια, λοιπόν, του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, πολλοί από τους προς εξέταση λόγιους αξιοποίησαν με τρόπο εποικοδομητικό τις φιλοσοφικές γνώσεις τους, βηματίζοντας προς την νεωτερικότητα, με νέες επιστημονικές στοχεύσεις και φιλοσοφικές αναζητήσεις, ρηξικέλευθες για τα δεδομένα του αιώνα τους. Προτού ξεκινήσουμε οποιαδήποτε ανάλυση καθίσταται αναγκαίο να συμμαρτυρήσουμε ένα δεδομένο, εκείνο της ιδεολογικής ταυτότητας και πνευματικής ζύμωσης, το οποίο σχετίζεται με τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό. Ζώντας και δρώντας σε μια περίοδο με ισχυρή πνευματική χροιά, οι λόγιοι, τόσο στις θέσεις τους όσο και στις επιλογές τους, δέχθηκαν αξιοσημείωτη επιρροή από τα νέα δεδομένα της εποχής τους. Παράλληλα, έχοντας ως αφετηρία τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό, άλλοτε εκφράστηκαν θετικά προς αυτόν, επηρεαζόμενοι από τις ιδέες του και άλλοτε τον αντιμετώπισαν με δυσπιστία, εκφράζοντας την αντίδρασή τους στις καινοφανείς του ιδέες. Τούτων δοθέντων, αντιλαμβανόμαστε ότι βρισκόμαστε σε μια πολυκύμαντη και μεταβατική περίοδο, η οποία έμελλε να σφραγίσει καθ' όλα την ταυτότητα της νεοελληνικής συνείδησης. Δεδομένων των ανωτέρω λεχθέντων, προκύπτουν αρκετά ερωτήματα και υποερωτήματα, τα οποία εδράζονται στην κρίσιμη σχέση των λογίων με τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό, ο οποίος αποτελεί αντικείμενο σκέψης και έρευνας αυτής της εργασίας.

Όπως γνωστοποιήθηκε εξ αρχής παραπάνω, οι ιδέες των λογίων διαμορφώθηκαν σε συνάρτηση με τα νέα δεδομένα και σε θεωρητικό πλαίσιο υποστηρίχθηκαν με εφελτήριο και σημείο αναφοράς τους το νέο πνευματικό μόρφωμα των καιρών τους, δηλαδή τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό. Έτσι, η λογιωσύνη των προς εξέταση προσωπικοτήτων θα πρέπει να συσχετιστεί με το θεωρητικό πλαίσιο, το οποίο αναφέραμε παραπάνω. Ως σημείο εκκίνησης των σκέψεών μας ας αναφέρουμε τον τίτλο αυτής της εργασίας, που κατά πολλούς θα αποτελούσε μια γενίκευση, ίσως «παραπλάνηση», δηλαδή μια «ομπρέλα», στην σκιά της οποίας γενικεύεται το θεωρητικό πλαίσιο μιας εποχής και κατά συνέπεια οι γενόμενοι προβληματισμοί της κρίσιμης και διαφορούμενης σχέσης των λογίων με τον Διαφωτισμό. Έτσι, η σκέψη αυτής της εργασίας εδραιώνεται στο καίριο ερώτημα του τίτλου της: «*σύμπλευση ή σύγκρουση δύο ταυτοτήτων;*». Στο ερώτημα αυτό, προτού απαντήσουμε με ασφάλεια, θα πρέπει να συνυπολογίσουμε την πολυπλοκότητα της

περιόδου και το αμάλγαμα των διαφορετικών τοποθετήσεων των λογίων γύρω από την πρόσληψη του Διαφωτισμού στο υπό σύσταση νεοεθνικό ελληνικό κράτος.

Πιο συγκεκριμένα, ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός προσλαμβάνεται με μια ειδοποιό διαφορά από κάθε λόγιο και το ενδιαφέρον είναι να εξετάσουμε τις τοποθετήσεις των λογίων στα πλαίσια της εποχής τους και ταυτόχρονα την διαφορετική πρόσληψη των νέων ιδεών, ανάλογα με τα κοσμοθεωρητικά πιστεύω του εκάστοτε λόγιου. Ας επισημανθεί από την αρχή ότι ο Διαφωτισμός, σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, αποτελεί σημείο τομής που οδηγεί τους λόγιους σε διαφορετικές στάσεις και θέσεις, καθορίζοντας κατά πολύ την εξέλιξη της πνευματικής ιδεολογίας τη στιγμή κατά την οποία διαφαίνεται η εθνική λύτρωση. Επρόκειτο για ένα πνευματικό σύνολο ιδεών και συνειδησιακών φαινομένων της νέας ελληνικής ιστορίας, με φυσική απόληξη την Ελληνική Επανάσταση. Αδιαφορώντας ή μη προς τις καινοφανείς ευρωπαϊκές ιδέες του Διαφωτισμού, ο κάθε λόγιος προσέφερε την δική του πνευματική παρακαταθήκη στο υπό σύσταση ελληνικό κράτος και σφράγισε με την λογιосύνη του την παιδεία των Ελλήνων σε μια κρίσιμη ιστορική συνθήκη. Επομένως, η επιλογή των συγκεκριμένων προσωπικοτήτων προς ανάλυσή τους στην παρούσα εργασία ουδόλως τυχαία είναι και ο λόγος θα δικαιολογηθεί κατωτέρω.

Έτι περαιτέρω, σημείο αναφοράς μας και εκκίνησης αποτελεί η ενδιαφέρουσα -τόσο ιστορικά όσο και βιβλιογραφικά- μορφή του Κοσμά του Αιτωλού. Η μορφή του Κοσμά του Αιτωλού υπήρξε ιδιαίζουσα διαφωτιστική μορφή κι αυτό διότι δεν θεωρούσε ότι οι «Ορθόδοξοι Αδελφοί» του ήσαν «Έλληνες». Μολαταύτα, φρόντισε να αναφερθεί στην ελληνορθόδοξη ταυτότητα και στα στοιχεία εκείνα που την συνέθεταν. Στην προσπάθεια αυτή τίθενται ερωτήματα όπως, εάν ήταν Διαφωτιστής ή Αντιδιαφωτιστής και πώς ένα εκκλησιαστικό πρόσωπο συνέχει στην ιδεολογική φαρέτρα του αντιχριστιανικές θέσεις. Εν συνεχεία, θα εξετάσουμε την προσωπικότητα του Ευγένιου Βούλγαρι, στου οποίου την εργοβιογραφία θα γίνει διεξοδική μνεία, ενώ παράλληλα θα μας απασχολήσουν οι νεωτερισμοί του, όπως εκφράστηκαν από τον ίδιο και προκάλεσαν εξαιρετικά στην εποχή του. Ο Ευγένιος Βούλγαρις δεν απορρίπτει την ορθόδοξη πίστη, όμως, ενσαρκώνει τον Διαφωτιστή. Ο Βούλγαρις και ο Οικονόμου (μεταγενέστερος από τους υπόλοιπους- γεννημένος το 1780), ο οποίος θα εξεταστεί στο τέλος, διαφοροποιούνται από το Κολλυβαδικό Κίνημα, χωρίς αυτό να αποκλείει την ύπαρξη ορισμένων ομοιοτήτων τους. Ακόμα, θα αναφερθούμε στους Κολλυβάδες Πατέρες, οι οποίοι θα μας απασχολήσουν ιδιαίτερα

για τις θέσεις τους, οι οποίες αποδείχθηκαν συντηρητικού περιεχόμενου με ρωμαίικο φρόνημα σχετικά με τα νέα δεδομένα.

Πιο αναλυτικά, οι Κολλυβάδες Πατέρες προκάλεσαν κατά καιρούς τους ιστορικούς μελετητές, καθώς διατήρησαν ακραίες στάσεις έναντι των τελευταίων. Εξέχοντες ιστορικοί και θεολόγοι διεθνώς λαμβάνουν θέση μονοθεματικά περί του Κολλυβαδικού Κινήματος, ως ένα κίνημα αντίδρασης προς «τον εκδυτικισμό και την αλλοτρίωση», όπως επισημαίνει ο καθηγητής Χ. Γιανναράς. Θεματοφύλακες της ένδοξης πατερικότητας διασφαλίζουν την παρακαταθήκη και την αντιτάσσουν σθεναρά στην ευρωπαϊκή κοσμογονία με ιστορική διορατικότητα και αδιάσειστη οξυδέρκεια. Αντιλαμβάνεται κανείς αυτό που θεωρητικά διατυπώθηκε ανωτέρω, ήτοι ότι επρόκειτο για εκ διαμέτρου αντίθετους κόσμους και ασύμφωνα οράματα, τα οποία οδήγησαν σε σύγκρουση τις παραδοσιακές δυνάμεις του Γένους με τις καινοφανείς και ιδιαίτερες προοδευτικές ιδέες του Διαφωτισμού. Τούτου δοθέντος, στόχος της παρούσας είναι η μελέτη των ιδεών των ανωτέρω αναφερθέντων λογίων, ήτοι των Κολλυβάδων Πατέρων, οι οποίοι άλλοτε προκάλεσαν τον ψόγο και άλλοτε τον έπαινο με τις τολμηρές θέσεις τους. Ενδεικτικά παραδείγματα είναι ο Αθανάσιος Πάριος και ο Νικόδημος ο Αγιορείτης, οι οποίοι εκφράστηκαν με διαφορετικούς τρόπους έκαστος σχετικά με τον φωτισμό του ελληνορθόδοξου γένους.

Ακολουθώς, είναι αδήριτη η ανάγκη να προσδιοριστεί ο όρος «*ταυτότητα*», καθώς αυτή διαμορφώνει ιδέες, στάσεις και θέσεις προς ανάγκη υπεράσπισης και διασφάλισής της. Αυτή η «*ταυτότητα*» συμπλέκεται με το ελληνορθόδοξο στοιχείο, το οποίο έφεραν ως πίστη οι λόγοι που εξετάζουμε και λαμβάνει την θρησκευτική χροιά, την οποία προσπαθούσαν διακαώς να διαφυλάξουν. Το θεμελιώδες ερώτημα, το οποίο ανακύπτει, είναι ποια η σχέση των λογίων με τον εθνικισμό και αν θα μπορούσαν να θεωρηθούν πρώιμοι εθνικιστές. Επίσης, ποια η σχέση των λογίων με τις φιλοσοφικές και θετικές επιστήμες; Ενδιαφέρθηκαν μόνο για θρησκευτικά/θεολογικά ζητήματα; Ποια η στάση τους στην ανάγκη του υπόδουλου ελληνισμού για επανάσταση; Πώς αντιλαμβάνονταν μian ενδεχόμενη εξέγερση του έθνους και ποιες οι ανησυχίες τους για την διασφάλιση της πίστης τους;

Η υπό κρίση διπλωματική διατριβή διαρθρώνεται ως εξής: στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται εισαγωγική αναφορά στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό και τους βασικούς εκπροσώπους του. Στόχος είναι να ειπωθεί ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός ως ένα σύνθετο πλέγμα ανανεωτικών ρευμάτων στον βαλκανικό χώρο υπό Οθωμανική κυριαρχία, με την ελληνική γλώσσα ως οχηματική (*langua vehiculare*),

ως γλώσσα του εμπορίου «*lingua franca*» και ως γλώσσα παιδείας. Επίσης, θα γίνει αναφορά στην διάκριση των φάσεων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, καθώς η περιοδολόγησή του βρίθει προβληματισμών. Έπειτα, θα πραγματοποιηθεί αναφορά στην εξέλιξη της φιλοσοφικής και νεωτερικής πολιτικής σκέψης την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, καθώς εκδυτικοποιείται η ελληνική λογισύνη, η οποία συμμετέχει ενεργά στον φιλοσοφικό στοχασμό του ευρωπαϊκού χώρου. Συνδετικό στοιχείο αρκετών λογίων της περιόδου είναι ο εκλεκτισμός των προσεγγίσεών τους, προσπαθώντας να ασπαστούν τα πνευματικά «φώτα» της εποχής τους και να συμβάλουν στην άμβλυνση των διαφορετικών θέσεων ανάμεσα στους αρχαίους και τους νεώτερους. Ακόμα, θα καταδειχθεί η ανάπτυξη της «*υγιούς φιλοσοφίας*» η οποία θεμελιώνεται πέραν από το «*ειδέναι*» στο «*ορθώς πράττειν*» και σε μια ρηξικέλευθη - για την σκέψη της εποχής τους- αμφισβήτηση του αριστοτελισμού. Διακρίνουμε μια διαμάχη ανάμεσα στους αρχαίους και τους συγχρόνους, η ρίζα της οποίας φθάνει ως την Αναγέννηση και θεμελιώνεται μια νέα πειραματική επιστήμη, καθέδρα της οποίας είναι η αμφισβήτηση και η απόρριψη κάθε αυθεντίας.

Έπειτα, στο δεύτερο κεφάλαιο θα αναφερθούμε στην ιδιάζουσα σχέση του Διαφωτισμού και της Θεολογίας, μια σχέση κρίσιμη, η οποία εδράζεται σε αντιτιθέμενες πνευματικά θέσεις. Εν συνεχεία, θα αναλυθεί η θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας έναντι των αρχών του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Έπειτα, στο τρίτο κεφάλαιο, θα αναλύσουμε δύο κορυφαίες φυσιογνωμίες του νεοελληνικού πνεύματος, ήτοι τον Κοσμά τον Αιτωλό και τον Ευγένιο Βούλγαρη. Αφού παρουσιαστεί η προσωπογραφία τους και αναλυθούν σημαντικές πτυχές της ζωής τους, θα γίνει αναφορά στο πνευματικό έργο τους και στην ιδεολογία τους, όπως αυτή ανδρώθηκε στο περιβάλλον της εποχής τους. Επίσης, θα δειχθεί η στάση του «Κολλυβαδικού Κινήματος» στις προκλήσεις των Ευρωπαϊστών, με ιδιαίτερη έμφαση στις θεωρητικές θέσεις του Αθανάσιου του Πάριου και του Νικοδήμου του Αγιορείτη. Τέλος, θα παρουσιαστεί μια προσωπικότητα, η οποία στα θεωρητικά της πιστεύω είχε στο κέντρο τον άνθρωπο και τον σεβασμό στην Εκκλησία. Αυτή η μορφή είναι ο Κωνσταντίνος Οικονόμου ή εξ' Οικονόμων. Αναφορά θα γίνει στον βίο, τη δράση και το έργο του, καθώς υπήρξε τόσο συμβιβαστικός και ταυτόχρονα καινοφανής.

Α' Κεφάλαιο

Ο Ευρωπαϊκός και ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός

1.1. Ο όρος «Διαφωτισμός» και η εποχή του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού

Οι απαρχές του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού εδράζονται χρονικά στα μέσα του 17^{ου} αιώνα ή κατά τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, εποχή η οποία χαρακτηρίζεται από την επικράτηση του ορθολογισμού και του φιλελευθερισμού. Άξιο μνείας είναι το ότι δεν αφορά μόνο σε μια ιστορική περίοδο, αλλά για μια διαδικασία κοινωνικής, ψυχολογικής και πνευματικής ανάπτυξης, αδέσμευτη από τον χρόνο ή τον τόπο¹. Ειδικότερα, με τον όρο «Διαφωτισμός» ή «αιώνας των φώτων» ή «αιώνας της λογικής» γίνεται ευρέως αποδεκτό ότι αναφερόμαστε στην περίοδο εκείνη της ευρωπαϊκής ιστορίας της διανόησης που οριοθετείται προσεγγιστικά μεταξύ του πρώτου και του τελευταίου τετάρτου του 18^{ου} αιώνα².

Πιο αναλυτικά, ειδοποιό διαφορά του Διαφωτισμού αποτελεί η απαρέγκλιτη πίστη στην επιστημονική πρόοδο, η κριτική της ήδη υφιστάμενης γνώσης, η αποδοχή της λογικής ως του μόνου ασφαλούς τρόπου για την ερμηνεία του κόσμου, η απομάκρυνση από τη χριστιανική θρησκεία, η αμφισβήτηση της εξουσίας, η εκκοσμίκευση της γνώσης, η ανάδειξη της παρατήρησης και του πειράματος, καθώς επίσης και η προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Με απλά λόγια, θα λέγαμε ότι ο Διαφωτισμός αποτέλεσε τη γένεση ενός νέου πλαισίου ιδεών για την ανθρωπότητα, την κοινωνία και τη φύση, το οποίο αναφλόγισε και δυναμίτισε τις παγιωμένες έως τότε αντιλήψεις, οι οποίες ερείδονταν σε μια παραδοσιακή κοσμοθεωρία, κυριαρχούμενη από τις αρχές του χριστιανισμού³.

Ο σπουδαίος Γερμανός φιλόσοφος Immanuel Kant, ο οποίος υπήρξε ένας εκ των κεντρικότερων στοχαστών του Διαφωτισμού, στο άρθρο του με τίτλο «*Τι είναι Διαφωτισμός*», παραθέτει τον ακριβή ορισμό του τελευταίου, σημειώνοντας ότι «*Διαφωτισμός είναι η έξοδος του ανθρώπου από την ανωριμότητά του για την οποία ο ίδιος είναι υπεύθυνος. Ανωριμότητα είναι η αδυναμία να μεταχειρίζεσαι τον νου σου χωρίς την καθοδήγηση ενός άλλου. Οι άνθρωποι είμαστε υπεύθυνοι για την ανωριμότητα αυτή, όταν η αιτία της βρίσκεται όχι στην ανεπάρκεια του νου, αλλά στην*

¹ Βλ. λήμμα σύνταξης «Enlightenment», στο: «*Stanford Encyclopedia of Philosophy*», διαθέσιμο στο: <https://plato.stanford.edu/entries/enlightenment/>, ημερομηνία προσπέλασης 10.10.2022.

² S. Hall και B. Gieben, *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας*, Αθήνα 2003, σ. 50.

³ S. Hall και B. Gieben, *ό. π.*, σ. 48.

έλλειψη αποφασιστικότητας και θάρρους να τον μεταχειριζόμαστε χωρίς την καθοδήγηση ενός άλλου. *Sapere aude! Na έχεις το θάρρος να μεταχειρίζεσαι τον δικό σου νου! Τούτο είναι το έμβλημα του Διαφωτισμού*»⁴. Τούτων δοθέντων, ο Kant εξαίρει τη σημασία της ελευθερίας του λόγου και της αποτίναξης του ανθρώπου από την κηδεμονία τρίτων με σκοπό να επιτευχθεί η έξοδος από την ανωριμότητα και την πνευματική ένδεια.

Περαιτέρω, άξιο επισήμανσης είναι το γεγονός ότι οι απαρχές του Διαφωτισμού εντοπίζονται στη Μεγάλη Βρετανία στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, ενώ αργότερα σημειώθηκε σπουδαία διάδοση του εν λόγω πνευματικού και φιλοσοφικού κινήματος στις Κάτω Χώρες, καθώς επίσης και σε ολόκληρο τον ευρωπαϊκό χώρο και την Αμερική⁵. Ο Διαφωτισμός αποτέλεσε το ιδεολογικό υπόβαθρο και τον προάγγελο όσων έλαβαν χώρα αργότερα, οδηγώντας εντέλει στην περίφημη Γαλλική Επανάσταση, απόρροια της οποίας υπήρξαν οι ιδέες της ελευθερίας, της ισότητας και της αδελφότητας («*liberté, égalité, fraternité*») που επηρέασαν καταλυτικά την Ευρώπη. Οι θιασώτες του Διαφωτισμού θεωρούσαν πως θριάμβευε ο λόγος και η ελευθερία, ενώ οι πολέμοί του προέβαλαν ως αντεπιχείρημα την εικόνα της πτώσης της πολιτισμένης κοινωνίας⁶.

Το σπουδαίο φιλοσοφικό και πνευματικό κίνημα του Διαφωτισμού αξίωσε την πνευματική απελευθέρωση της ανθρώπινης σκέψης μέσα από την καλλιέργεια και την πρόοδο των Θετικών Επιστημών, ήτοι των Μαθηματικών, της Αστρονομίας, της Φυσικής και της Χημείας. Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός επηρέασε υπέρμετρα τις ελληνόφωνες κοινότητες εντός ή και εκτός Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από το 1774 έως και το 1821, οδηγώντας στην ανάπτυξη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, ο οποίος ήκμασε ιδιαίτερος στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και στις ελληνικές παροικίες της Κεντρικής Ευρώπης, αποβλέποντας στην πνευματική άνοδο των υπόδουλων Ελλήνων και την αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού⁷.

⁴ I. Kant, *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, Αθήνα 1976, σ. 27.

⁵ Φ. Ηλιού, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός- Η Νεωτερική Πρόκληση», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-1871*, τ. 2, σ. 9-26, Αθήνα 2003, σ. 9.

⁶ Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός-Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα 1996, σ. 251.

⁷ Κ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1977, σ. 5-6 και Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 4, Αθήνα 2005, σ. 6-8.

1.2. Η «συνάντηση» του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού με τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό

Κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα η νεοελληνική σκέψη ήρθε σε πιο στενή επαφή με την ευρωπαϊκή, καθώς το ενδιαφέρον των απανταχού Ελλήνων, ήτοι τόσο των διαμενόντων εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όσο και εκείνων, οι οποίοι διαβιούσαν εκτός των ορίων της, ήταν στραμμένο προς την αφυπνισμένη πνευματικά Ευρώπη. Το ενδιαφέρον των Ελλήνων για την πεφωτισμένη Ευρώπη τοποθετείται χρονικά στον 19^ο αιώνα, εποχή κατά την οποία γινόταν χρήση των όρων «*πρόοδος*» και «*αναγέννηση των ελληνικών γραμμάτων*», ενώ άξιο επισήμανσης είναι το γεγονός ότι ακόμη δεν έχει εμφανιστεί ο όρος «*Ελληνικός Διαφωτισμός*»⁸. Ο Αδαμάντιος Κοραής στο Υπόμνημά του με τίτλο «*Memoire sur l'etat actuel de la civilisation dans la Grece*»⁹ κάνει χρήση του όρου «*revolution morale*», ήτοι «*ηθική αναγέννηση*», αποσκοπώντας να καταδείξει τον χαρακτήρα της προσπάθειας των απανταχού Ελλήνων για μεταφορά του ευρωπαϊκού «φωτισμένου» πνεύματος στα υποδουλωμένα από τους Οθωμανούς ελληνικά εδάφη¹⁰.

Αναφορικά με την χρησιμοποιούμενη ορολογία, καθίσταται αναγκαίο να επισημανθεί ότι ο όρος «*Νεοελληνικός Διαφωτισμός*» επινοήθηκε το 1945 από τον φιλόλογο, κριτικό και ιστορικό της νεοελληνικής λογοτεχνίας, Κωνσταντίνο Θ. Δημαρά, ο οποίος ανασύνθεσε τα χαρακτηριστικά του ευρωπαϊκού κινήματος στην ελληνική του εκδοχή¹¹. Παράλληλα, ο όρος «*Διαφωτισμός*» αποτελεί νεολογισμό, ο οποίος δημιουργήθηκε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, πιθανόν από τον καθηγητή Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Δημήτριο Βερναρδάκη¹², ενώ στο λεξιλόγιο του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα απαντώνται οι έννοιες «*φώτα*» και «*φωτισμός του γένους*», των οποίων οι βαθύτερες καταβολές εντοπίζονται στη χριστιανική γραμματεία¹³.

⁸ Π. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα 1988, σ. 2-5.

⁹ Το «*Υπόμνημα για την παρούσα κατάσταση του πολιτισμού στην Ελλάδα*» δημοσιεύθηκε στις 6 Ιανουαρίου του έτους 1803. Το Υπόμνημα αποτελεί ένα από τα πιο εξέχοντα έργα του Αδαμάντιου Κοραή και αναγνώστηκε από αυτόν ενώπιον των μελών της Société des Observateurs de l' Homme (Εταιρεία των Ανθρωποτηρητών), της οποίας μέλος υπήρξε και ο ίδιος, την ημέρα των Χριστουγέννων του 1802 σχετικά με την κατάσταση της Ελλάδας εκείνη την εποχή, αποτελώντας την πρώτη ανακήρυξη των εθνικών δικαίων της χώρας.

¹⁰ Α. Ταμπάκη, *Περί Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών & διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα 2004, σ. 29.

¹¹ Α. Στέση και Γ. Ξούριας, *Νεοελληνική γραμματεία 1670-1830*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015, σ. 22.

¹² Κ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, ό. π.*, σ. 15.

¹³ Α. Στέση και Γ. Ξούριας, *Νεοελληνική γραμματεία 1670-1830, ό. π.*, σ. 22.

Ο Δημαράς, έχοντας συγκεντρώσει και δημοσιεύσει το έτος 1977 σε έναν συλλογικό τόμο όλα τα προσωπικά του πονήματα και συγγράμματα αναφορικά με τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό, κατάφερε να συνδεθεί άρρηκτα το όνομά του με τον όρο «*Νεοελληνικός Διαφωτισμός*». Στα μελετήματά του εκθειάζεται η σχέση της ελληνικής πνευματικής κινητικότητας σε συνάρτηση με τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό, σημειώνοντας ότι «ο *Ελληνικός Διαφωτισμός* συσταίνει κλάδο του μεγάλου κορμού του *Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού*»¹⁴, ενώ προσδιορίζει χρονικά την εν λόγω περίοδο τοποθετώντας την (προσεγγιστικά) από το 1774, έτος όταν και υπεγράφη η συνθήκη του Κιουτσούκ – Καϊναρτζή, μέχρι το 1821, έτος κατά το οποίο αφενός λαμβάνει χώρα η Ελληνική Επανάσταση και αφετέρου ξεκινά ένα χρονικό διάστημα, το οποίο διακρίνεται για την δυναμική επιβολή του πνεύματος του ρομαντισμού¹⁵.

Επιπροσθέτως, σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Δημαρά, η εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού διακρίνεται για την ταχύτητα εξελισσόμενη αύξηση της εκδοτικής παραγωγής και δη την παραγωγή περιοδικών και εντύπων, το ολοένα και αυξανόμενο ενδιαφέρον προς την απόκτηση γνώσεων, την πνευματική καλλιέργεια και τον θαυμασμό προς τον πολιτισμό της ελληνικής αρχαιότητας, αλλά και της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Επιπλέον, την ίδια περίοδο αναδύθηκαν νέες διδακτικές ανάγκες, οι οποίες έστρεψαν την προσοχή στην πρόοδο της επιστήμης και στην πίστη στον ορθολογισμό, ενώ επισημαίνεται ότι η ανάγνωση εκκλησιαστικών και λειτουργικών βιβλίων έχασε βαθμηδόν την πρωτοκαθεδρία της. Παράλληλα, ουκ ολίγοι Έλληνες λόγιοι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού είχαν οραματισθεί την επονομαζόμενη φωτισμένη δεσποτεία ως το ορθότερο πολιτικό καθεστώς για την ελληνική περίπτωση και ακριβέστερα, ως απαραίτητο εφιαλτήριο για την είσοδο της Ελλάδας στα ευρωπαϊκά δρώμενα. Πεφωτισμένες προσωπικότητες, όπως ο Αδαμάντιος Κοραής, ο Ευγένιος Βούλγαρης, ο Ιώσηπος Μοισιόδακας, ο Σπυρίδων Βαλέτας, ο Δημήτριος Καταρτζής και πολλοί άλλοι δέχθηκαν σημαντική επιρροή από την πολιτική σκέψη των «*philosophes*» του ευρωπαϊκού χώρου και αναδείχθηκαν πρωτοπόροι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού¹⁶.

¹⁴ Κ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό. π., σ. 1.

¹⁵ Κ. Δημαράς, ό. π., σ. 1.

¹⁶ Στο σημείο αυτό αξίζει να υπομνησθεί το γεγονός ότι κάθε χαρακτηρισμός που έχει χρησιμοποιηθεί από τον Δημήτριο Γληνό (πρωτεργάτη της λεγόμενης «*γλωσσολογικής μεταρρύθμισης*», συγγραφέα και πολιτικό) για τον Ευγένιο Βούλγαρη, ισχύει για το σύνολο των λογίων της πρώτης αυτής γενιάς: «*περίεργον αμάλγαμα βυζαντινής χριστιανικής παράδοσης και φυσικού ανθρωπισμού*» (Δ. Γληνός, *Η σημερινή θέση των ανθρωπιστικών γραμμάτων στην Ελλάδα*, Αθήνα 1945, σ. 38-39).

Εν συνεχεία, τα βιβλία αποτέλεσαν το κύριο μέσο προώθησης των ευρωπαϊκών ιδεωδών και ως εκ τούτου, υπήρξαν εξόφθαλμα διαφοροποιημένα από τα παραδοσιακά βιβλία της εποχής, τα οποία διακρίνονταν για το θρησκευτικό τους περιεχόμενο. Πιο αναλυτικά, μέχρι τα τέλη του 18^{ου} αιώνα τα βιβλία διέθεταν αμιγώς θρησκευτικό χαρακτήρα, ενώ η παραγωγή τους λάμβανε χώρα στη Βενετία¹⁷. Εντούτοις, η πραγματικότητα ανετράπη άρδην από το κίνημα του Διαφωτισμού, ο οποίος δημιούργησε την ανάγκη για «*άλλες ιδέες, διαφορετικά ενδιαφέροντα, νέες περιέργειες, άλλες κοινωνικές τάξεις, με νέες ανάγκες, με καινούρια αντίληψη για την κοινωνία και αντίστοιχα νέο αναγνωστικό κοινό*»¹⁸. Τούτων δοθέντων, η βιβλιοπαραγωγή κατά την περίοδο του Διαφωτισμού στόχευε στην έκδοση αμιγώς επιστημονικών, φιλοσοφικών, ιστορικών και λογοτεχνικών βιβλίων.

Τέλος, καθίσταται αναγκαίο να επισημανθεί ότι «*οι κορυφαίοι της νεοελληνικής αναγέννησης ενστερνίσθηκαν την παρακαταθήκη του αρχαιοελληνικού στοχασμού, ιδίως ως προς τις δημοκρατικές του στοχεύσεις, αφομοιώνοντας τα διδάγματα της νεότερης πρωτοπορίας στην Ευρώπη. Μέσα από τη συνένωση αυτή ξεπήδησε μια καινούργια εθνική αυτοσυνειδησία (...) ανοιχτή τόσο ως προς την ουσία του αρχαίου λόγου όσο και προς τους προηγμένους εκείνους λαούς που την είχαν ήδη οργανικά ενσωματώσει στην πολιτιστική τους ταυτότητα. Με τον τρόπο αυτό ανασκευάζει ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός το ιδεολόγημα (που δυστυχώς ηγεμονεύει σήμερα στους πιο ετερόκλητους κύκλους) της ελληνικής «μοναδικότητας», αυτή τη συλλογική παράκρουση του ξεχωριστού «γένους» που περιβάλλεται ανέκαθεν από λαούς και κράτη που ζητούν να το εκμηδενίσουν, επειδή δήθεν εχθρεύονται τον πολιτισμό του*»¹⁹. Συνεπώς, εκ του συνόλου των ανωτέρω εκτεθέντων συνάγεται η διαπίστωση ότι ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός είναι αδύνατον να γίνει κατανοητός χωρίς την μελέτη του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, καθώς ο πρώτος αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του δευτέρου²⁰.

¹⁷ Φ. Ηλιού, *Ιστορίες του Ελληνικού βιβλίου*, Ηράκλειο 2005, σ. 27.

¹⁸ Φ. Ηλιού, *ό. π.*, σ. 28.

¹⁹ Π. Βαλλιάνος, «Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες, Αθήνα 1996», στο: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 11 (1998), σ. 199-200.

²⁰ Φ. Ηλιού, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Η νεότερη πρόκληση», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770 - 2000*, τ. 2, Αθήνα 2003, σ. 1-14 και Κ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, ό. π.*, σ. 14.

1.3. Η ανάπτυξη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού

Οι απαρχές του Νεοελληνικού Διαφωτισμού τοποθετούνται στο χρονικό εκείνο σημείο κατά το οποίο οι σχέσεις της Ελλάδας με τη Δύση καθίστανται περισσότερο στενές, ήτοι κατά την περίοδο που η διοίκηση των Παρίστριων Ηγεμονιών (Μολδαβία και Βλαχία) τέθηκε σε ελληνικά χέρια, οδηγώντας στη δημιουργία πυρήνων δεκτικότητας δυτικών πολιτισμικών στοιχείων²¹. Οι ρωσικός στρατός μετέφερε στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες τα φιλελεύθερα ιδεώδη του, καθώς η Μολδαβία και η Βλαχία ήταν όμορες της τότε Ρωσίας²², ενώ παράλληλα ηγεμόνες, όπως ο Αλέξανδρος Υψηλάντης και ο Γρηγόριος Γκίκας, αποδέχθηκαν εμπράκτως τις αρχές του Διαφωτισμού και την δυτική παιδεία στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Άξιο επισήμανσης είναι το γεγονός ότι οι ακαδημίες του Βουκουρεστίου και του Ιασίου ανεδείχθησαν σπουδαιότατες εστίες του Διαφωτισμού²³, ενώ η ανάπτυξη του εμπορίου μεταξύ του 17^{ου} και του 18^{ου} αιώνα συνέβαλε τα μέγιστα στην εισροή των ρηξικέλευθων ιδεών του Διαφωτισμού στον γεωγραφικό χώρο των Βαλκανίων²⁴. Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός, εκτός από τις Παρίστριες Ηγεμονίες, ήκμασε σε μεγάλο βαθμό στην Βενετία, τα νησιά του Αιγαίου, τα Ιωάννινα, τη Θεσσαλία και τη Σμύρνη²⁵.

Οι καινοτόμες αρχές του Διαφωτισμού εισήχθησαν σταδιακά και στα Επτάνησα, αφενός λόγω της επικράτησης εκεί του ιταλικού πνεύματος λόγω της κυριαρχίας των Βενετών μέχρι και το 1797 και αφετέρου, λόγω της γειννίας με την Ιταλία εξ ευωνύμων²⁶. Ιδιαίτερη σημασία παρουσιάζει το γεγονός ότι Έλληνες έμποροι, καθώς επίσης και οι Έλληνες της διασποράς, εκδήλωναν εμπράκτως την αποδοχή των αρχών και των αξιών του πνευματικού κινήματος του Διαφωτισμού, προβαίνοντας σε χρηματοδότηση εκδόσεων, σε εξοπλισμό και προικοδότηση σχολείων, καθώς επίσης και σε ενίσχυση φιλελεύθερων πολιτικών τάσεων²⁷.

²¹ Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό. π., σ. 71-72.

²² Κ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό. π., σ. 50 και 233.

²³ Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό. π., σ. 219.

²⁴ Α. Ταμπάκη, *Περί Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, ό. π., σ. 24.

²⁵ Κ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό. π., σ. 27 και Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό. π., σ. 47-48.

²⁶ Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό. π., σ. 48-50.

²⁷ Π. Κιτρομηλίδης, *Το όραμα της ελευθερίας στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα 1992, σ. 23- 24.

Έτι περαιτέρω, κατά τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, Ορθόδοξοι έμποροι ίδρυσαν παροικίες τόσο στη Βιέννη όσο και στην Τεργέστη, ενώ παράλληλα ιδρύθηκαν και εμπορικές κοινότητες των Ελλήνων σε σημαντικές πόλεις της Ευρώπης, όπως επί παραδείγματι στο Παρίσι, στη Μασσαλία, στο Άμστερνταμ, στην Κεντρική Ευρώπη και στην Οδησό της Ρωσίας, φέρνοντας την ελληνική παιδεία σε άμεση επαφή με τις αρχές και την ιδεολογία του Διαφωτισμού και συμβάλλοντας στη μεταλαμπάδευση των τελευταίων στην ελληνική επικράτεια²⁸. Επιπλέον, την ίδια περίοδο παρατηρήθηκαν αξιοσημείωτες μεταβολές σε αρκετές εκφάνσεις της ζωής των Ελλήνων, όπως επί παραδείγματι η επίπλωση, η διατροφή, ο ρουχισμός, ακόμη και η εκπαίδευση, καθώς οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, οι οποίοι διακρίνονταν για την οικονομική τους επιφάνεια και την ευμάρειά τους, προτιμούσαν να προσλαμβάνουν Γάλλους οικοδιδασκάλους²⁹.

Εν συνεχεία, οι Φαναριώτες, οι οποίοι υπήρξαν φορείς των ιδεών του Διαφωτισμού με αδιαμφισβήτητο για την εποχή τους εκπαιδευτικό και νομοθετικό έργο, ανέπτυξαν σημαντική δράση η οποία στόχευε στην πνευματική καλλιέργεια και την εκπαίδευση τόσο των Ελλήνων όσο και εκείνων των χριστιανικών πληθυσμών, των οποίων ήταν υπεύθυνοι διοικητικά³⁰. Την ίδια χρονική περίοδο και παράλληλα με τον ελληνικό χώρο, η Ουγγαρία, η Πολωνία, η Ρωσία και η Τρανσυλβανία δέχθηκαν επιδράσεις από το κίνημα του Διαφωτισμού, με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν στενοί πολιτιστικοί δεσμοί μεταξύ Ελλήνων λογίων και λογίων προερχομένων εκ των ανωτέρω αναφερθεισών περιοχών. Τέλος, πολυάριθμοι Πολωνοί διετέλεσαν φορείς μεταλαμπάδευσης των αξιών και των ιδεών του Διαφωτισμού στην Ελλάδα, όπως επί παραδείγματι ο Κάρολος Boscamp, ο οποίος διετέλεσε δάσκαλος γαλλικών του Δημητρίου Καταρτζή³¹ και ο Ιωσήφ

²⁸ Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό. π., σ. 74.

²⁹ Κ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό. π., σ. 51.

³⁰ Κ. Δημαράς, ό. π., σ. 7-10 και 31.

³¹ Ο νομικός και παιδαγωγός Δημήτριος Καταρτζής (π. 1730-1807) έζησε στο Βουκουρέστι, καταλαμβάνοντας ανώτερα αξιώματα στη φαναριώτικη ιεραρχία. Η μεταφραστική διαδικασία απέκτησε για εκείνον μια ιερή διάσταση και για τον λόγο αυτό προέβη στη διατύπωση συγκεκριμένων αρχών για την μεταφραστική πρακτική (Δ. Αποστολόπουλος, *Voltaire, Montesquieu, Réal de Curban. Νεότερες έρευνες για την παρουσία τους στον ελληνικό ιδεολογικό χώρο τον 18ο αιώνα*, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 2007, σ. 101-126).

Sulkowski, ο οποίος μετέφερε τις αξίες και τα ιδεώδη της Γαλλικής Επανάστασης στους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης³².

1.4. Προτοπόροι εκπρόσωποι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού

Απόρροια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού υπήρξε η «συνάντηση» των παραδοσιακών αρχών της Ορθοδοξίας με τις ρηξικέλευθες και καινοφανείς αρχές της Δύσης. Πιο συγκεκριμένα, η Ορθόδοξη Εκκλησία αντιμετώπισε με μένος τις ιδέες του Διαφωτισμού, εκλαμβάνοντας το περιεχόμενό τους ως υβριστικό, καθώς εκτιμούσε πως η υπέρ το δέον επίκληση και χρήση του ορθολογισμού θα προκαλούσε αλλοίωση σε θεμελιώδεις αρχές της Ορθοδοξίας. Στον αντίποδα αυτών, οι Έλληνες λόγιοι ανεδείχθησαν υπέρμαχοι των αρχών του Διαφωτισμού και αντιμετώπισαν με ενθουσιασμό την νεωτερικότητα, καθώς την εξελάμβαναν ως εξαιρετική αφορμή για πνευματική αφύπνιση, αναγέννηση και εξέλιξη των υποδουλωμένων Ελλήνων, απορρίπτοντας την κριτική της Μεταμοντέρνας Σκέψης και της Σχολής της Φρανκφούρτης, η οποία διακήρυττε την «Δικτατορία του Διαφωτισμού» με την απολυτοποίηση της επιστήμης και της λογικής³³.

Έτι περαιτέρω, καθίσταται αναγκαίο να διευκρινιστεί στο σημείο αυτό ένα ζήτημα «ορολογίας» και σωστής χρήσης της ελληνικής γλώσσας. Ειδικότερα, στις περιπτώσεις κατά τις οποίες αναφερόμαστε στους Έλληνες λόγιους, κρίνεται ορθότερο να χρησιμοποιείται για εκείνους η φράση «*φορείς του Διαφωτισμού*» και επουδενί ο όρος «Διαφωτιστές», καθώς όχι μόνο δεν ταυτίστηκαν με το κίνημα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, αλλά υιοθέτησαν πληθώρα στοιχείων και ιδεών του, διατηρώντας εν τέλει αλώβητα πολλά από τα στοιχεία της Ορθόδοξης Παράδοσης³⁴. Δεδομένων των ανωτέρω, οι Έλληνες λόγιοι εξήραν την αξία της συμβολής του Διαφωτισμού πρωτίστως στην διαπαιδαγώγηση και την εκπαίδευση των Ελληνόπουλων και δευτερευόντως στην ανάπτυξη της επιστημονικής έρευνας³⁵. Παράλληλα, επισημαίνεται στο σημείο αυτό το γεγονός ότι οι Έλληνες λόγιοι διακρίνονταν από ένα πνεύμα ρομαντισμού, καθώς υπερτόνιζαν τη σπουδαία και

³² Ρ. Αργυροπούλου, *Ο Βενιαμίν Λέσβιος και η ευρωπαϊκή σκέψη του δεκάτου ογδόου αιώνα*, Εθνικό Ίδρυμα Έρευνών (ΕΙΕ), Σειρά Βιβλιοθήκη Ιστορίας των Ιδεών 2, Αθήνα 2003, σ. 24-27.

³³ Μ. Χορκχάιμερ και Τ. Αντόρνο, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, Αθήνα 1996, σ. 69-72.

³⁴ Π. Καλαϊτζίδης και Ν. Ντόντος, *Ορθοδοξία και Νεωτερικότητα*, Ιερά Μητρόπολη Δημητριάδος, Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών, Αθήνα 2007, σ. 89.

³⁵ Π. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα 1988, σ. 10-14.

ένδοξη ιστορική καταγωγή τους από τους Αρχαίους Έλληνες, θέση η οποία βρισκόταν στον αντίποδα των απόψεων του κινήματος του Διαφωτισμού, ο οποίος διακρινόταν από την ορθή σκέψη, ήτοι τον ορθολογισμό³⁶.

Σφοδροί πολέμιοι του Διαφωτισμού ανεδείχθησαν οι μοναχοί και οι ιερωμένοι, με ορισμένες εξαιρέσεις, καθώς αμφότερες οι πλευρές ενέμεναν απαρέγκλιτα σε μια αυστηρώς ορθόδοξη θεώρηση των πραγμάτων³⁷, ενώ κατέστη εντέλει σαφές ότι το κίνημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού δεν ευοδώθηκε, καθώς στην Ελλάδα ουδέποτε αναπτύχθηκαν οι κατάλληλες συνθήκες για την επιτυχή υποδοχή και την μεταφύτευση τέτοιων αλλαγών³⁸. Όπως ακριβώς ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός πρέσβευε την αποτίναξη κάθε εκκλησιαστικής αυθεντίας, την απαλλαγή του ανθρώπου από κάθε σύνδεσή του με τα Θεία, την αντικατάσταση της Θεολογίας από την Ανθρωπολογία, την απολυτοποίηση της Φιλοσοφίας, της Επιστήμης και της λογικής, έτσι και το ιδεολογικό, φιλολογικό, γλωσσικό και φιλοσοφικό ρεύμα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού τήρησε απαρέγκλιτα πολλές εκ των ανωτέρω θέσεων, προβαίνοντας συχνά ακόμη και σε εκμηδένιση και υποτίμηση της θρησκευτικής Μεταφυσικής³⁹.

Μολαταύτα, οι καινοφανείς για την εποχή τους ιδέες του Νεοελληνικού Διαφωτισμού εκφράστηκαν και από προσωπικότητες προερχόμενες από τους κόλπους της Ορθόδοξης Εκκλησίας, όπως επί παραδείγματι ο Μεθόδιος Ανθρακίτης (Καμινιά Ιωαννίνων, 1660 - Ιωάννινα, 1736), ο Ευγένιος Βούλγαρις (Κέρκυρα, 1716 – Αγία Πετρούπολη, 1806), ο Ιώσηπος Μοισιόδακας ή Μοισιόδαξ (Τσερναβόντα Ρουμανίας, 1725 – 1800 Βουκουρέστι), ο Νικηφόρος Θεοτόκης (Κέρκυρα, 1731 – Μόσχα, 1800), ο Άνθιμος Γαζής, γεννημένος ως Αναστάσιος Γκάζαλης (Μηλιές Πηλίου, 1764 – Σύρος, 1828), ο Δημήτριος Δανιήλ Φιλιππίδης (Μηλιές Πηλίου, περί το 1750 – Βεσσαραβία Μολδαβίας, 1832) και ο Βενιαμίν Λέσβιος (Μεγαλοχώρι Λέσβου, 1759 ή 1762 - Ναύπλιο, 1824). Παράλληλα, ιδιαίτερος αμφιλεγόμενη και ιδιάζουσα προσωπικότητα υπήρξε ο μοναχός Χριστόδουλος Παμπλέκης, γνωστός και

³⁶ Π. Καλαϊτζίδης και Ν. Ντόντος, *Ορθοδοξία και Νεωτερικότητα*, ό. π., σ. 83.

³⁷ L. Wolff, *Ο Διαφωτισμός και ο Ορθόδοξος κόσμος*, Αθήνα 2001, σ. 20.

³⁸ Γ. Μεταλληνός, *Τουρκοκρατία. Έλληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, Αθήνα 1989, σ. 150.

³⁹ Π. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, ό. π., σ. 16.

ως Χριστόδουλος ο Ακαρνάν (Αιτωλοακαρνανία, 1733 – Λειψία, 1793), ο οποίος αμφισβήτησε εκ βάθρων τις αρχές της Ορθοδόξου Θεολογίας⁴⁰.

Εν συνεχεία, σύμφωνα με τον ιστορικό Κωνσταντίνο Δημαρά, ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός διακρίνεται σε τρεις περιόδους. Πιο αναλυτικά, η πρώτη περίοδος συνδέεται με τον Βολταίρο (1694 – 1778)⁴¹ και στην πρώτη αυτή γενεά των επώνυμων εκπροσώπων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού συγκαταλέγονται ο Ευγένιος Βούλγαρις, ο Νικηφόρος Θεοτόκης και ο Νικόλαος Ζερζούλης (Μέτσοβο, περ. 1706 - Ιάσιο, 1772 ή 1773), με σπουδαιότερο όλων τον Ευγένιο Βούλγαρι, ο οποίος είχε αναπτύξει αγαστή συνεργασία με τους προδρόμους του Διαφωτισμού. Ακολούθως, η δεύτερη γενεά των εκπροσώπων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού απαρτίζεται από τον Ιώσηπο Μοισιόδακα ή Μοισιόδαξ, τον Δημήτριο Φωτιάδη-Καταρτζή (περ. Κωνσταντινούπολη, 1730 – Βλαχία, 1807) και τον Χριστόδουλο Παμπλέκη. Τέλος, την τρίτη γενεά συναποτελούσαν ο Ρήγας Φεραίος ή Βελεστινλής (Βελεστίνο, 1757 – Βελιγράδι, 1798), ο Αδαμάντιος Κοραής (Σμύρνη, 1748 – Παρίσι, 1833), ο Αθανάσιος Ψαλίδας (Ιωάννα, 1767 – Λευκάδα, 1829), ο Γρηγόριος Κωνσταντάς (Μηλιές Πηλίου 1758-1844), καθώς επίσης και άλλες εξίσου αξιόλογες προσωπικότητες, οι οποίες μεταλαμπάδευσαν τις αρχές του Νεοελληνικού Διαφωτισμού σε ολόκληρο τον ελληνικό χώρο⁴².

Από το έτος 1790 έως και το έτος 1800 συναντώνται τρία ρεύματα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, ήτοι το συντηρητικό, το οποίο εκφράζεται από τον Αθανάσιο Πάριο (Κώστος Πάρου, 1722 - Χίος, 1813), το προοδευτικό του Αθανάσιου Ψαλίδα (Ιωάννινα, 1767 – Λευκάδα, 1829) και το τρίτο ρεύμα, δια του οποίου εκφράζονται οι αντιδράσεις του Ευγενίου Βουλγάρεως, με κοινό στόχο και των τριών ρευμάτων την εκπαίδευση των υπόδουλων Ελλήνων⁴³. Οι φορείς του

⁴⁰ Ο Έλληνας φιλόλογος, ιστορικός και συγγραφέας Γεώργιος Κουρνούτος (Στρέφι Ηλείας, 1913 – Αθήνα 1989) αναφέρει για τον Χριστόδουλο Παμπλέκη ότι ήταν ιδιαίτερα φιλομαθής και πως τα πρώτα γράμματα τα έμαθε διδασκόμενος από δασκάλους της περιοχής του και «απ' τους ανώνυμους αυτούς πρωτεργάτες της σοφίας και της αρετής πληροφορήθηκε σημαντικά για τα αιώνια προβλήματα και τα μυστικά της σπουδής. Και για τούτο, συνέχισε ύστερα με περισσότερη διάθεση τις σπουδές του και σε άλλους τόπους και κοντά σε άλλους πιο σπουδαίους δασκάλους. Έτσι, έφτασε και στο Αγιονόρος και έφτασε και στην Αθωνιάδα Σχολή μαθητής του ζακουστού σοφού και λογίου Ευγένιου του Βουλγάρεως. Κοντά στον Βούλγαρι ο Χριστόδουλος έμαθε πολλά πράγματα και μνήθηκε στα μυστικά της ακρότατης σοφίας, καθώς αυτά του αποκαλύφθηκαν από τον θεόπνευστο δάσκαλό του» (Γ. Κουρνούτος, *Λόγιοι της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1956, σ. 224).

⁴¹ Κ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό. π., σ. 10.

⁴² Κ. Δημαράς, «Το Σχήμα του Διαφωτισμού», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 11, Αθήνα 1975, σ. 335.

⁴³ Α. Αγγέλου, *Σων Υώτων*, Αθήνα 2000, σ. 21.

Διαφωτισμού κατά τη διάρκεια της Οθωμανοκρατίας είχαν σύμμαχο την Ορθόδοξη Εκκλησία, καθώς αμφότερες οι πλευρές εργάστηκαν ακατάπαυστα και αλόγιστα με απώτερο σκοπό την πνευματική αφύπνιση και μόρφωση των υπόδουλων Ελλήνων. Πιο συγκεκριμένα, προσωπικότητες από τους κόλπους της Εκκλησίας, όπως ο Κύριλλος Λούκαρις (Ηράκλειο, 1572 – Βόσπορος, 1638), Πατριάρχης Αλεξανδρείας και Πάσης Αφρικής (1601–1612) και μετέπειτα Οικουμενικός Πατριάρχης (1620–1623) και ο Κοσμάς ο Αιτωλός (Μεγάλο Δένδρο Αιτωλίας, περ. 1714 – Κολικόντασι Αλβανίας, 1779), κατόρθωσαν να αναδιοργανώσουν το παρηκμασμένο εκπαιδευτικό σύστημα κατά την διάρκεια της Τουρκοκρατίας και να αναμορφώσουν άρδην την παιδεία του Ελληνικού Έθνους⁴⁴.

1.5. Η ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα και η Παιδαγωγική κατά τη διάρκεια του 17^{ου} και του 18^{ου} αιώνα

Οι ελληνικής καταγωγής λόγιοι του ευρωπαϊκού χώρου υπήρξαν «δέκτες και αναμεταδότες των ιδεών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και του ευρωπαϊκού τρόπου ζωής»⁴⁵, καθώς εκτιμούσαν πως η μόρφωση και η πνευματική αφύπνιση του ελληνικού έθνους θα μπορούσε να επέλθει μόνο δια της αποδοχής και της υιοθέτησης του νέου τρόπου σκέψης των Δυτικών Ευρωπαίων. Τούτου δοθέντος, καθίσταται σαφές ότι η συμβολή των Ελλήνων λογίων της Ευρώπης υπήρξε καθοριστική για τη διαμόρφωση του ιδεολογικού, φιλολογικού, γλωσσικού και φιλοσοφικού ρεύματος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού⁴⁶. Μολαταύτα, ο συνταιριασμός της ελληνικής παιδείας με τον δυτικό τρόπο σκέψης, ο οποίος στηριζόταν στις αρχές και τις αξίες του Διαφωτισμού, προκάλεσε σφοδρότατες αντιδράσεις εκ μέρους της Ορθόδοξης Εκκλησίας, η οποία έπνευσε μένεα κατά των εκπροσώπων του ορθολογισμού, με συνέπεια τη διαμόρφωση δύο εκ διαμέτρου αντίθετων πόλων, ήτοι των «Παραδοσιακών» από τη μια πλευρά, οι οποίοι τηρούσαν απαρέγκλιτα τις αρχές της Ορθοδοξίας και των «Νεωτεριστών» από την άλλη, οι οποίοι ενστερνίζονταν και προωθούσαν τις καινοτόμες ιδέες του Διαφωτισμού⁴⁷.

⁴⁴ Κ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, ό. π., σ. 4.*

⁴⁵ Θ. Χασεκίδου – Μάρκου, *Εκπαιδευτικά και Παιδαγωγικά Περιοδικά στην Ελλάδα. Η διαμόρφωση της παιδαγωγικής σκέψης κατά τον 19^ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 20.

⁴⁶ Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, ό. π., σ. 74.*

⁴⁷ Γ. Μεταλληνός, «Η δυναμική του Διαφωτισμού στη δράση των Κολλυβάδων», στο: *Εραμιστής*, τχ. 21 (1997), σ. 190-193.

Σημαντική πρόοδος στον τομέα της εκπαίδευσης και της πνευματικής αφύπνισης του υπόδουλου έθνους σημειώθηκε μέσα από τις προσπάθειες του Αδαμάντιου Κοραή, ο οποίος επεδίωξε να αναδιοργανώσει άρδην το εκπαιδευτικό σύστημα της εποχής, αποβλέποντας στην παροχή υψηλού επιπέδου εκπαίδευσης στα υπόδουλα Ελληνόπαιδα, προτρέποντας τους παιδαγωγούς της εποχής να κάνουν χρήση έργων του Μοντενιέ, του Ρουσσώ, του Βολταίρου και λοιπών, δίνοντας προτεραιότητα στη χρήση της λογικής (ορθολογισμός ή ρασιοναλισμός), δια της οποίας ο άνθρωπος δύναται να καινοτομεί και να είναι αυτόνομος⁴⁸.

Σύμφωνα με τον Αδαμάντιο Κοραή, η εισαγωγή στην ελληνική πραγματικότητα και καθημερινότητα των ιδεών και των αρχών του πολιτισμού της Δυτικής Ευρώπης από τους Έλληνες της σύγχρονης εποχής αποτελεί ένα είδος «μετακένωσης» ως μεταφύτευση δηλαδή της αρχαιοελληνικής κληρονομιάς στον τόπο όπου γεννήθηκε⁴⁹. Ως εκ τούτου, οι ιδέες και οι αρχές του Νεοελληνικού Διαφωτισμού δεν συνιστούσαν ξένα στοιχεία ή στοιχεία ξένων πολιτισμών, τα οποία εισήχθησαν σε ελληνικό έδαφος, αλλά «*πρόκειται για το αποξενωμένο που επιστρέφει επιτέλους στον τόπο του*»⁵⁰. Συνδεδειγμένο κρίκο της Ελλάδας με την Ευρώπη συνιστούσε η κοινή θρησκεία, ήτοι ο Χριστιανισμός και η κοινή κλασική κληρονομιά. Τούτου δοθέντος, κατέστη αναγκαίο να λάβει χώρα η «μετακένωση», ήτοι η μετάδοση των φώτων της Ευρώπης στον εμπερίστατο Νέο Ελληνισμό, καθώς σύμφωνα με τον Αδαμάντιο Κοραή «*η μετάδοσις των επιστημών εις την Ελλάδα, αν ακολουθήσετε την καλήν μέθοδον, είναι αληθινή μετακένωσις από τα κοφίνια των αλλογενών εις τα κοφίνια των Ελλήνων, και κατ' άλλο δεν διαφέρει πλην ότι γεμίζομεν ταύτα, χωρίς να ευκαιρώσωμεν εκείνα*»⁵¹.

Οι φορείς του Νεοελληνικού Διαφωτισμού αποστασιοποιήθηκαν και απέρριψαν κάθε στοιχείο σχετικό με την ορθόδοξη χριστιανική αγωγή και παιδεία,

⁴⁸ Α. Παπαδερός, *Μετακένωσις. Ελλάδα. Ορθοδοξία. Διαφωτισμός κατά τον Κοραή και τον Οικονόμο*, Αθήνα 2010, σ. 137-138.

⁴⁹ Σ. Γιαγκαζόγλου, *Ορθοδοξία και Διαφωτισμός. Πνευματικά ρεύματα και ιδεολογικοί προσανατολισμοί του Νέου Ελληνισμού στο κατώφλι της Επανάστασης του 1821*, σ. 6, διαθέσιμο στο: <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/THEOL281/%CE%9F%CF%81%CE%B8%CE%BF%CE%B4%CE%BF%CE%BE%CE%AF%CE%B1%20%CE%BA%CE%B1%CE%B9%20%CE%94%CE%B9%CE%B1%CF%86%CF%89%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82.pdf>, ημερομηνία προσπέλασης: 05.11.2022.

⁵⁰ Σχετικά με το ζήτημα της μετακένωσης βλ. αναλυτικά: Α. Παπαδερός, *Μετακένωσις. Ελλάδα-Ορθοδοξία-Διαφωτισμός κατά τον Κοραή και τον Οικονόμο*, Αθήνα 2010.

⁵¹ Σ. Γιαγκαζόγλου, *Ορθοδοξία και Διαφωτισμός. Πνευματικά ρεύματα και ιδεολογικοί προσανατολισμοί του Νέου Ελληνισμού στο κατώφλι της Επανάστασης του 1821*, ό. π., σ. 6.

θεωρώντας ότι επρόκειτο για αναχρονιστικές αντιλήψεις και επιδιώκοντας συνάμα την διαμόρφωση και παγίωση ενός νέου και διαφορετικού ανθρωπολογικού προτύπου⁵². Ταυτόχρονα, εκφράστηκαν σφοδρές αντιδράσεις και από την πλευρά της Ορθοδόξου Εκκλησίας, η οποία εξελάμβανε τις θέσεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ως οργανωμένες και μεθοδευμένες προσπάθειες «εξόντωσης» της Ορθοδοξίας και «εκδυτικισμού» της ελληνικής κοινωνίας κατά τη διάρκεια της Οθωμανοκρατίας⁵³.

Πιο αναλυτικά, λόγιοι εκπρόσωποι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, όπως ο Αδαμάντιος Κοραής, παρά το γεγονός ότι ήταν γνώστες της Πατερικής Θεολογίας, δεν αποδέχονταν την βυζαντινή περίοδο ως ιστορική συνέχεια του Ελληνισμού, καθώς εξελάμβαναν την εν λόγω περίοδο ως περίοδο τυραννίας, αριστοκρατίας και κληρικοκρατίας. Ιδιαίτερη σημασία παρουσιάζουν τα λόγια του φιλοσόφου, συγγραφέα και μεταφραστή Παναγιώτη Κονδύλη, σύμφωνα με τον οποίο «*η υποταγή της εξ αποκαλύψεως θρησκείας στον Λόγο εκφράζεται συγκεκριμένα μέσω της ερμηνείας παραδοσιακών θρησκευτικών τόπων στο φως των αιτημάτων του Διαφωτισμού*». Έτσι, λόγου χάρη, ο Αδαμάντιος Κοραής εξομοιώνει την χριστιανική αγάπη για τον πλησίον με την πολιτική ισονομία⁵⁴. Ακολούθως, σύμφωνα με τον πολιτικό επιστήμονα, ιστορικό και ακαδημαϊκό Πασχάλη Κιτρομηλίδη, οι εκπρόσωποι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού θεωρούσαν ότι «*ο Διαφωτισμός και η ορθολογική φιλοσοφική του βάση αποτελούσαν το ενιαίο πλαίσιο της κριτικής*»⁵⁵.

Οι λόγιοι Έλληνες και φορείς των ιδεών του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ασκούσαν δριμεία κριτική στους παιδαγωγούς της εποχής για τον παραδοσιακό τρόπο διαπαιδαγώγησης των υπόδουλων Ελληνόπουλων. Μάλιστα, ο Ιώσηπος Μοισιόδακας είχε προτείνει κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα την κατάργηση τόσο της Πατερικής Γραμματείας όσο και των θεολογικών κειμένων από την παιδαγωγική διαδικασία⁵⁶, ενώ ο Βενιαμίν Λέσβιος (Πλωμάρι, 1759 – Ναύπλιο, 1824) απέρριπτε το βιβλίο της

⁵² Β. Φειδάς, «Το πρόβλημα του σκοπού της παιδείας στον νεότερο Ελληνισμό», στο: *Σύναξη*, τχ. 8 (1983), σ. 16-18.

⁵³ Ι. Χασιώτης, *Μεταξύ οθωμανικής κυριαρχίας και ευρωπαϊκής πρόκλησης. Ο ελληνικός κόσμος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 98.

⁵⁴ Π. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα 2000, σ. 52.

⁵⁵ Π. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18^ο αιώνα*, Αθήνα 1985, σ. 201-202.

⁵⁶ Π. Κιτρομηλίδης, *ό. π.*, σ. 202.

Αποκάλυψης⁵⁷. Στον αντίποδα της ανωτέρω μερίδας Ελλήνων λογίων βρίσκονταν οι θιασώτες της «παραδοσιακής» παιδαγωγικής, οι οποίοι ήταν υπέρμαχοι της αναγκαιότητας ύπαρξης θεολογικού στοιχείου στην διαπαιδαγώγηση των υπόδουλων Ελληνόπουλων, όπως λόγου χάρη ο Αθανάσιος ο Πάριος, ο οποίος κήρυττε την μη συναναστροφή με τους «αλαζόνας και ψευδωνύμους φιλοσόφους»⁵⁸.

Στο διάστημα μεταξύ 1750 και 1850 κατεβλήθησαν πολυάριθμες προσπάθειες, ώστε στην αγωγή και εκπαίδευση των υπόδουλων Ελληνόπουλων να συμπεριληφθούν οι αρχές και οι ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού με απώτερο σκοπό την πνευματική τους αφύπνιση και την καταπολέμηση των δεισιδαιμονιών, των προλήψεων και των φόβων, τα οποία αποτελούσαν τροχοπέδη στις προσπάθειες αποτίναξης του τουρκικού ζυγού⁵⁹. Σύμφωνα με τις αρχές και τις ιδέες του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, η Παιδαγωγική βρισκόταν σε πλήρη σύμπλευση με τις θετικές επιστήμες, τον ορθολογισμό, την εμπειρική έρευνα και την ανεξιθρησκεία, τα οποία αποτελούσαν (κατά τους λόγιους) το εφελτήριο μέσω του οποίου θα αφυπνιζόταν ο ελληνισμός ώστε να αποτινάξει τον οθωμανικό ζυγό⁶⁰.

Πιο συγκεκριμένα, ο Μοισιόδαξ πρότεινε μια οργανωμένη παιδαγωγική μέθοδο, ο Δημήτριος Καταρτζής με το έργο του «*Σχέδιο της αγωγής των παιδιών Ρωμίων και Βλάχων που πρέπει να γένεται μετά λόγου στα κοινά και σπητικά σκολειά*»⁶¹ πρότεινε ένα νέο εκπαιδευτικό σύστημα, ενώ σημαντικοί λόγιοι συνέγραψαν πονήματα παιδαγωγικού περιεχομένου, όπως λόγου χάρη ο Βενιαμίν Λέσβιος, ο οποίος συνέγραψε το εγχειρίδιο «*Λόγος περί Παιδείας*», ο Αδαμάντιος Κοραής το έργο «*Στοχασμοί αυτοσχέδιοι περί της ελληνικής παιδείας και γλώσσας*» και ο Κωνσταντίνος Κούμας (Λάρισα, 1777 – Τεργέστη, 1836) το «*Παιδαγωγία περί παιδείας και σχολείων*». Επιπλέον, ο λόγιος και παιδαγωγός Δημήτριος Δάρβαρης ή Δάρβαρις (1757 - 1823) μετέφρασε στην ελληνική γλώσσα πολυάριθμα έργα Παιδαγωγικής, όπως επί παραδείγματι «*Χειραγωγία εις την καλοκαγαθίαν*», «*Αληθής οδός εις την ευδαιμονίαν*», «*Ασφαλής οδηγία εις την γνώσιν*

⁵⁷ Ρ. Αργυροπούλου, *Ο Βενιαμίν Λέσβιος και η ευρωπαϊκή σκέψη του δεκάτου ογδόου αιώνα*, ό. π., σ. 138.

⁵⁸ Α. Παρίου, *Περί της αληθούς φιλοσοφίας*, εκ του τυπογραφείου του Έθνους, Ερμούπολη 1866, σ. 97.

⁵⁹ Γ. Καραφύλλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Φιλοσοφικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 2008, σ. 267.

⁶⁰ Γ. Καραφύλλης, ό. π., σ. 62.

⁶¹ Κ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό. π., σ. 63, 95 και 177-243.

των ανθρώπων» και «Παιδαγωγός, ήτοι Ηθικοί Κανόνες του ζην εις χρήσιν των Νεανίσκων και Κορασίων»⁶².

Από τον 18^ο έως και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα έλαβε χώρα η έκδοση πολυάριθμων εγχειριδίων που αφορούσαν στη διαπαιδαγώγηση και τη μόρφωση των Ελληνόπουλων, όπως λόγου χάρη τα «Παιδαγωγικά Μαθήματα» του Στέφανου Κομμητά, Θεσσαλού λόγιου και κληρικού (1762 - 1830), η «Χρηστοθήθεια: ήτοι του ελληνοπρεπώς φέρεσθαι εκδιδόμενοι χάριν της ελληνικής νεολαίας» του Αντωνίου του Βυζαντίου, η οποία αφορά στην εκμάθηση τρόπων καλής συμπεριφοράς και τρόπων σχετικά με την καλλιέργεια της αρετής και η «Στοιχειώδης πραγματεία περί των χρεών του ανθρώπου προς χρήσιν των Αλληλοδιδασκτικών Σχολείων» του Φραγκίσκου Σοάβιου (Francesco Soave 1743-1806)⁶³.

Οι παιδαγωγοί εκπρόσωποι της Ορθόδοξης Θεολογίας απέβλεπαν κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα στην κατά Χριστόν τελείωση της νεολαίας, η οποία θα επιτυγχανόταν μόνο μέσω της χριστιανικής αγωγής και εκπαίδευσης. Ειδικότερα, οι εκπρόσωποι της Ορθόδοξης Θεολογίας έκαναν λόγο περί «Εκκλησιαστικού Φωτισμού», καθώς μέσα από την εν Χριστώ ζωή οι νέοι θα κατάφερναν «να στερεώνονται μεν εις την πίστην και την ευσέβειαν, να οδηγούνται δε εις την ενάρετον ζωήν και πολιτείαν»⁶⁴. Η εν λόγω τακτική προκάλεσε την πόλωση των παιδαγωγών της εποχής και την διάσπασή τους σε δύο κατηγορίες με βάση δύο διαφορετικούς τρόπους σκέψης, ήτοι «τον γνήσιο παραδοσιακό της Ορθοδοξίας από τη μια και το πνεύμα της ελευθερίας για προσαρμογές και προσλήψεις ευρωπαϊκών στοιχείων από την άλλη»⁶⁵. Καθίσταται αναγκαίο να σημειωθεί στο σημείο αυτό το γεγονός ότι, μετά το έτος 1453, η Ορθοδοξία και η Θεολογία ήρθαν αντιμέτωπες με δύο εξαιρετικά σοβαρούς κινδύνους: έναν από την οθωμανική διοίκηση και έναν από την Καθολική Εκκλησία, ήτοι την Εκκλησία της Δύσης, η οποία δια της δογματικής της διδασκαλίας – που βρισκόταν στον αντίποδα της δογματικής διδασκαλίας της

⁶² Α. Παπαδόπουλος Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία, ήτοι κατάλογος τῶν ἀπό τῆς πτώσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι ἐγκαθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι Βασιλείας*, τ. 2, Ἐν Ἀθήναις 1857, σσ. 87, 99, 101, 133.

⁶³ Γ. Καραφύλλης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ, Πραγματεία περί παίδων αγωγῆς, ἐπιμέλεια, εἰσαγωγή καὶ σημειώσεις*, Κοζάνη 1998, σ. λβ' - λγ'.

⁶⁴ Νικοδήμου Αγιορείτου, *Συναξαριστῆς Νεομαρτύρων*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 735.

⁶⁵ Ν. Ματσούκας, *Ελληνορθόδοξη Παράδοση και Δυτικός Πολιτισμός. Στα πλαίσια του Νέου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 26.

Ορθόδοξης Εκκλησίας αναφορικά με το ζήτημα της Αγίας Τριάδος- ήταν δυνατόν να προκαλέσει αλλοτρίωση των Ορθοδόξων Χριστιανών⁶⁶.

Περαιτέρω, επισημαίνεται στο σημείο αυτό ότι η διαπαιδαγώγηση και η εκπαίδευση των Ελληνόπουλων κατά τη διάρκεια της Οθωμανοκρατίας υπήρξε άρρηκτα συνδεδεμένη και απόλυτα συνυφασμένη με τις δογματικές αρχές της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας, με απώτερο σκοπό οι Έλληνες να διατηρήσουν αλώβητο το χριστιανικό τους φρόνημα, την θρησκευτική τους συνείδηση, την πίστη τους, τη γλώσσα τους, την εθνική τους ταυτότητα και κληρονομιά⁶⁷. Ειδοποιός διαφορά της Παιδαγωγικής κατά τον 18^ο αιώνα υπήρξε η μίμηση της ζωής του Ιησού Χριστού και η προσπάθεια για μίμηση της αγιότητας, καθώς σύμφωνα με τους Ορθόδοξους παιδαγωγούς «ζωή δεν είναι η βιολογική επιβίωση, ζωή είναι η σχέση με τον Χριστό γι' αυτό και όταν τεθεί το δίλημμα, θυσιάζεται η επιβίωση για χάρη της σχέσης»⁶⁸, άποψη εκ διαμέτρου αντίθετη με την αντίστοιχη των εκπροσώπων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού⁶⁹.

Η δημιουργηθείσα διχοστασία και αντιπαλότητα μεταξύ των Παιδαγωγών των δύο πλευρών, ήτοι των εκφραστών των θέσεων της Ορθόδοξης Θεολογίας από τη μια (θρησκευτική παιδεία) και των εκφραστών των αρχών του Νεοελληνικού Διαφωτισμού από την άλλη (κοσμική παιδεία), είχαν συνέπειες στην εκπαιδευτική διαδικασία εν γένει. Επιπλέον, οι παιδαγωγοί οι οποίοι εξέφραζαν τις αρχές της Ορθόδοξης Θεολογίας του 18^{ου} αιώνα τήρησαν απαρέγκλιτα την πεπατημένη των προκατόχων συναδέλφων τους, εφαρμόζοντας ακριβώς τις ίδιες εκπαιδευτικές και παιδαγωγικές μεθόδους, δημιουργώντας εν τέλει μια αρμονία μεταξύ των αρχών της Ορθόδοξης Παράδοσης και των αρχών του Δυτικοευρωπαϊκού Διαφωτισμού⁷⁰. Άξιο μνείας είναι και το ότι, κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, ο ρόλος του δασκάλου – κληρικού τέθηκε υπό αμφισβήτηση. Επίσης, ο 17^{ος} και 18^{ος} αιώνας αποτέλεσαν ορόσημο για την πνευματική καλλιέργεια και την εκπαίδευση των Ελλήνων, ενώ αξίζει να υπομνησθεί το γεγονός ότι οι Φαναριώτες συνέβαλαν τα μέγιστα στην διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πραγματικότητας της περιόδου εκείνης, έχοντας

⁶⁶ Χ. Γιανναράς, *Ορθοδοξία και Δύση στην Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα 1999, σσ. 112-113.

⁶⁷ Β. Φειδάς, «Το πρόβλημα του σκοπού της παιδείας στον νεώτερο Ελληνισμό», *ό. π.*, σ. 16-18.

⁶⁸ Χ. Γιανναράς, *Ορθοδοξία και Δύση στην Νεότερη Ελλάδα*, *ό. π.*, σ. 173.

⁶⁹ Π. Υφαντής, *Η αγιότητα του μαρτυρίου και το μαρτύριο της αγιότητας. Θεολογικά μελετήματα*, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 33-34.

⁷⁰ Γ. Μεταλληνός, *Τουρκοκρατία. Έλληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, *ό. π.*, σ. 155-156.

υιοθετήσει τον δυτικοευρωπαϊκό τρόπο σκέψης και ζωής, καθώς για εκείνους η Ευρώπη εκείνης της εποχής ήταν «η σοφή Ευρώπη, η πεπολιτευμένη και η φωτισμένη»⁷¹.

⁷¹ Κ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό. π., σ. 37.

Β' Κεφάλαιο

Ορθοδοξία και Διαφωτισμός: δύο αντιτιθέμενοι πνευματικοί κόσμοι

2.1. Η διαπάλη Διαφωτισμού και Θεολογίας

Κατά τον 18^ο αιώνα οι ορθολογιστικές αντιλήψεις του Άγγλου φιλοσόφου και ιατρού John Locke (Wrington, United Kingdom, 1632 - High Laver, United Kingdom, 1704), οι οποίες δημιούργησαν τον Δεϊσμό ή Ντεϊσμό, ο οποίος απέρριπτε την οργανωμένη θρησκεία και προωθούσε τη λογική, δεν επηρέασαν απλώς υπέρμετρα την θρησκευτική σκέψη της εποχής, αλλά αποπειράθηκαν να δυναμιτίσουν τα θεμέλια του χριστιανισμού. Πιο αναλυτικά, οι αρχές του Δεϊσμού ή Ντεϊσμού υπήρξαν πλήγμα για τη χριστιανική πίστη, δεδομένου ότι βασιζόνταν σε επιχειρήματα τα οποία στήριζαν η Αποκάλυψη ήταν συγκεκαλυμμένη δεισιδαιμονία και πως ο Χριστός μπορεί να υπήρξε ιστορικό πρόσωπο, εντούτοις, μόνο ως τέλειος άνθρωπος και επουδενί ως Θεός⁷². Ο ορθολογισμός διακήρυττε ως ιστορικά αναληθή την ενανθρώπιση του Λόγου, ήτοι του Ιησού Χριστού, η οποία όχι μόνον υποστηριζόταν από τον Χριστιανισμό, αλλά αποτελούσε θεμελιώδη δογματική αρχή. Τούτου δοθέντος, από την εποχή του φιλοσόφου και εκπροσώπου του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού Gotthold Ephraim Lessing (1729, Kamenz, Upper Lusatia, Saxony, Germany - 1781, Braunschweig, Brunswick, Germany) και έπειτα και σε σχέση με το πρόσωπο του Ιησού Χριστού, ο Διαφωτισμός είχε προτείνει μια φυσιοκρατική αναγνώριση της σπουδαιότητάς Του ως θρησκευτικού διδασκάλου και ηθικού παιδαγωγού⁷³.

Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός εισήγαγε την αναβάθμιση του αισθητού κόσμου στην ανθρώπινη σκέψη, «δυναμιτίζοντας» κατά τον τρόπο αυτό τις απόψεις περί θεολογικής οντολογίας και ηθικής⁷⁴. Η άλογη φύση κατά την πλατωνική, αριστοτελική και χριστιανική φιλοσοφία κατέστη, σύμφωνα με τις αρχές του Διαφωτισμού, σύστημα αυστηρών λογικομαθηματικών σχέσεων. Σύμφωνα με τις εν λόγω καινοφανείς και ρηξικέλευθες φιλοσοφικές απόψεις, *«η φύση εκτόπισε το Θεό και αποτέλεσε χώρο δράσης του αποθεολογικοποιημένου ανθρώπου, ο οποίος με εχέγγυο την επιστήμη γνώριζε στο εξής τις νομοτέλειές της, οπότε και θα μπορούσε*

⁷² Ι. Αναστασίου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1983, σ. 456.

⁷³ Α. McGrath, *Το λυκόφως του αθεϊσμού*, Αθήνα 2008, σ. 191-192.

⁷⁴ Π. Κονδύλης, *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, τ. 1, Αθήνα 1993, σ. 28.

αυτοδύναμος να την εξουσιάζει»⁷⁵. Ως εκ τούτου, κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, ο άνθρωπος δεν εναπέθετε πλέον ελπίδες για τη λύτρωσή του στο θεϊκό στοιχείο, αλλά κατέστη πλέον κύριος της τύχης του, αποκηρύσσοντας κάθε σχέση με τη θρησκεία και εφαρμόζοντας τους γνωστούς νόμους που απέρρεαν από την ιδιοσυστασία της φύσης. Σε αυτήν την πρακτική συνέβαλε ιδιαίτερα και η τακτική των Διαφωτιστών να αναγάγουν σε φυσικά αίτια οτιδήποτε ήταν δυνατόν να ερμηνευθεί ότι απέρρεε από τον Θεό. Ως εκ τούτου, βιολογικοί, γεωγραφικοί, κοινωνικοί και ιστορικοί παράγοντες καλούνταν να δώσουν εξηγήσεις και να ερμηνεύσουν το φρόνημα και τη δράση των ανθρώπων⁷⁶.

Εν συνεχεία, σύμφωνα με τον ιστορικό, συγγραφέα και ακαδημαϊκό Αλέξανδρο Χρύση, *«χαρακτηριστικό του Διαφωτισμού δεν είναι η αποδόμηση κάθε συστήματος πίστης, αλλά εκείνης που υπαγορεύεται από παραδοσιακές θεολογικές αντιλήψεις με ταυτόχρονη οικοδόμηση μιας νέας πίστης με επίκεντρο τον άνθρωπο και το λογικό του»*⁷⁷, ενώ βάσει του ιστορικού και ακαδημαϊκού Ιωάννη Αναστασίου, τα αποτελέσματα του πνευματικού κινήματος του Διαφωτισμού ήταν καταστρεπτικά, *«γιατί (ο Διαφωτισμός) διέδωσε τον σκεπτικισμό που βαθμιαία διέλυσε τη διανοητική και θρησκευτική οικοδομή που επικρατούσαν στην ευρωπαϊκή σκέψη από αιώνες»*⁷⁸. Η περίοδος του Διαφωτισμού οδήγησε αφενός σε αξιοσημείωτη εξασθένηση της ιδέας του Θεού⁷⁹, ο οποίος έως τότε γινόταν αντιληπτός ως εξουσιαστής πάνω στη φύση⁸⁰ και αφετέρου σε ενστερνισμό φιλοσοφικών αρχών που έθεταν σε προτεραιότητα τις έννοιες φύση, λογική και τάξη.

Η εξασθένηση της έννοιας του Θεού και της θρησκευτικής συνείδησης συντελέστηκε δια της επικράτησης της άποψης των Διαφωτιστών, σύμφωνα με την οποία η ύπαρξη του Θεού δεν ήταν δυνατόν να αποδειχθεί εμπράκτως και συνεπώς, τόσο η βούληση όσο και η ίδια η φύση του Θεού ήταν ανεξακρίβωτες και μη δυνάμενες να καταστούν αντιληπτές. Το πρωτείο του Ανθρώπου ήταν εκείνο το οποίο ουσιαστικά αντικατέστησε το πρωτείο του Θεού, ενώ σύμφωνα με τον Κ. Θ. Δημαρά,

⁷⁵ Π. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό. π., σ. 47-48.

⁷⁶ Π. Κονδύλης, *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, ό. π., σ. 11-12.

⁷⁷ Α. Χρύσης, *Εισαγωγή στην κοινωνική φιλοσοφία του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού*, Αθήνα 2002, σ. 116- 117.

⁷⁸ Ι. Αναστασίου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 458.

⁷⁹ Π. Κονδύλης, *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, ό. π., σ. 15.

⁸⁰ Μ. Χορκχάμερ και Τ. Αντόρνο, «Διαλεκτική του Διαφωτισμού: Έπιστροφή του Αντιδιαφωτισμού ή κριτική διερεύνηση τῶν ὀρίων τοῦ Διαφωτισμοῦ;» στο: *Σύναξη* 54 (1995), σσ. 78- 79.

«ὁ Διαφωτισμὸς ἐκαλλιέργησε πρὸς κάθε κατεύθυνση τὴν ἀτομικότητα»⁸¹. Παράλληλα, ἡ ἐπιβολὴ κανόνων καὶ ὁ περιορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία γινόταν ἀντιληπτό ὡς καταπίεση καὶ κακοποίηση τῆς ἀνθρώπινης φύσης⁸². Ἡ ἀποψη τῶν Ἑυρωπαϊῶν Διαφωτιστῶν σύμφωνα με τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος αποκτούσε αὐτονομία, ἀποτινάσσοντας συμβατικά καὶ κανονιστικά σχήματα, στηριζόμενος ἐφεξῆς στὶς ἐμφυτεῖς φυσικὲς καὶ λογικὲς τοῦ δυνατότητες, ὁδηγοῦσε σε εὐθεία ἐκμηδένιση τῆς υπάρξεως τῆς χριστιανικῆς πίστεως.

Ἐκ τοῦ συνόλου τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων καθίσταται σαφές ὅτι οἱ Ἑυρωπαῖοι Διαφωτιστὲς ἐπεδίωκαν νὰ ἀντικαταστήσουν συλλήβδην τὶς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις μέσω μίας νέας ἠθικῆς, ἀρχῆς τῆς ὁποίας θὰ ἦταν οἱ ὀρθολογικὲς καὶ οἱ πανανθρώπινες ἀξίες⁸³. Ἀναφορικὰ δὲ με τοὺς Νεοέλληνας Διαφωτιστὲς καθίσταται ἀναγκαῖο νὰ σημειωθεῖ τὸ γεγονός ὅτι πίστευαν πὼς εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ ἐπιφέρουν ὀντολογικὲς, μεταφυσικὲς καὶ κυρίως ἠθικοπρακτικὲς ἀλλαγές⁸⁴. Χωρὶς νὰ ἀμφισβητεῖται σε πολλὲς περιπτώσεις ἡ ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ, ἡ ἐρμηνεία τοῦ κόσμου καὶ τῶν νόμων τῆς φύσης λάμβανε χώρα πλέον χωρὶς δεισιδαιμονίες καὶ χωρὶς νὰ ερεῖδεται στὴ θεολογικὴ σκέψη. Με ἄλλα λόγια, μέσα ἀπὸ τὶς ποικίλες μορφές τῆς φυσικῆς θρησκείας ἐπιδιώχθηκε «μια κάθαρση τῆς θρησκείας με ἐπαναφορὰ τῆς στὴν πρώτη στιγμή τῆς δημιουργίας, στὸ θεμελιώδη νόμο τῆς φύσης, ἔτσι ὥστε ὅλες οἱ ἐπιμέρους θρησκείες, τοῦ χριστιανισμοῦ συμπεριλαμβανομένου, νὰ ἀνάγονται σε ἓναν κοινὸ παρανομαστή: στὴν πίστη τοῦ ἀνθρώπου σε ἓνα υπέρτατο ὄν, σε ἓναν Θεό, «λυτρωμένο» ὁμῶς ἀπὸ ὅλες τὶς δεισιδαιμονίες καὶ προκαταλήψεις πὺ ἐπινόησαν ἢ ἀξιοποίησαν οἱ κατὰ καιροὺς ἐκκλησιαστικὲς καὶ πολιτικὲς ἐξουσίες, σε πρῶτο ἐπίπεδο στὸ ὄνομά του καὶ γιὰ τὴ λατρεία του, ἀλλὰ σε τελικὴ ἀνάλυση πρὸς ἐξυπηρέτηση τῶν δικῶν τους συμφερόντων»⁸⁵.

Τόσο στὴ σκέψη τῶν Ἑυρωπαϊῶν Διαφωτιστῶν, ὅσο καὶ στὴ σκέψη τῶν Νεοελλήνων Διαφωτιστῶν, ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ υποχώρησε ἐναντὶ τοῦ ὀρθολογισμοῦ, ἤτοι τῆς λογικῆς σκέψης. Πιο ἀναλυτικὰ, σύμφωνα με τὴν ἀποψη τοῦ Ἀδαμάντιου Κοραΐ, ἡ λογικὴ λατρεία τοῦ Θεοῦ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτελέσει τὴ βάση γιὰ τὴ συμφωνία τῆς θρησκείας με τὴ φιλοσοφία, ἐνῶ παράλληλα φιλοσοφία καὶ νόμος

⁸¹ Κ. Δημαράς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, ὁ. π., σ. 64.

⁸² Π. Κονδύλης, *Ὁ Ἑυρωπαϊκὸς Διαφωτισμὸς*, ὁ. π., σ. 213.

⁸³ J. Gray, *Βολτέρος*, ἐκδόσεις Ἐνάλιος, Αθήνα 2004, σ. 33.

⁸⁴ Κ. Καραφύλλης, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Αθήνα 2008, σ. 272.

⁸⁵ Α. Χρύσης, *Εἰσαγωγή στὴν κοινωνικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἑυρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ*, ὁ. π., σ. 120-121.

ταυτίζονταν με τον ορθό λόγο. Ο Αδαμάντιος Κοραΐς, ως κατ' εξοχήν εκπρόσωπος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, ενώ αρχικά υποστήριζε το δικαίωμα του ορθολογισμού που υπαγόρευε υγιείς αρχές, οι οποίες επισφραγίζονταν από την εξ αποκαλύψεως θρησκεία, μεταγενέστερα διατεινόταν πως κάθε θρησκεία αντιτιθέμενη στη φιλοσοφία δεν ήταν αληθινή, καθώς συνιστούσε απλώς δεισιδαιμονία. Ως εκ τούτου, ο Αδαμάντιος Κοραΐς, ως κριτήριο γνησιότητας της θρησκείας θεωρούσε τον βαθμό σύγκλισής της ή μη με τη φιλοσοφία και κατ' επέκταση, με τον ορθό λόγο⁸⁶.

Τέλος, αξίζει να διευκρινιστεί ότι, η αρνητική στάση της Εκκλησίας ως προς τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό, ερμηνεύτηκε (και εξακολουθεί να ερμηνεύεται έως και σήμερα) ως μία στάση «απόλυτης ιδεολογικής αγκύλωσης»⁸⁷ και φόβου, μήπως η Δύση -με τις ιδιαιτέρως πρωτοποριακές απόψεις της για την εποχή- κατάφερνε να θέσει τέλος στην μακραίωνη παράδοσή της⁸⁸. Οι αντιδράσεις της Εκκλησίας σε καθετί νεωτερικό αποσκοπούσαν στη διαφύλαξη της Ορθοδοξίας, η οποία κατόρθωσε να διατηρήσει αλώβητο τον υπόδουλο Ελληνισμό καθ' όλη τη διάρκεια της Οθωμανοκρατίας. Εξάλλου, αποτελεί κοινό τόπο το γεγονός ότι η Εκκλησία ήταν εκείνη, η οποία μέχρι και τα μέσα του 18^{ου} αιώνα υπήρξε η μήτρα του πολιτισμού, καταπολεμώντας λυσσαλέα την αμάθεια και την εγκατάλειψη στον ελληνικό τουρκοκρατούμενο χώρο⁸⁹. Μάλιστα, όπως επισημάνθηκε ήδη ανωτέρω, η Εκκλησία ανέδειξε προσωπικότητες λογίων τόσο «συντηρητικών», όσο και «προοδευτικών», όπως λόγου χάρη ο Μεθόδιος Ανθρακίτης και ο Βενιαμίν Λέσβιος, που προσπάθησαν να συνδυάσουν πολλές φορές ακόμη και εκ φύσεως και εκ διαμέτρου αντιτιθέμενα μεταξύ τους πράγματα, όπως τις θετικές επιστήμες με τη Μεταφυσική και τη Θεολογία.

⁸⁶ Π. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό. π., σ. 207-208.

⁸⁷ Α. Καλαματάς, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός και Ορθόδοξη εκκλησία: Ταύτιση και απόκλιση δύο αντιτιθέμενων κόσμων. Η περίπτωση του Βενιαμίν Λέσβιου σε σχέση με τον Άγιο Αθανάσιο Πάριο», στο: *Νέος Ερμής ο Λόγος*, τ. 11 (Χειμώνας 2015), διαθέσιμο στο: <https://cognoscoteam.gr/archives/27967>, ημερομηνία προσπέλασης: 10/11/2022.

⁸⁸ Βλ. αναλυτικά την μελέτη των Ε. Νικολαΐδη – Δ. Διαλέτη, «Θετικές επιστήμες και Διαφωτισμός», στο: *Τα Ιστορικά*, τχ. 8 (Ιούν. 1988), σ. 123-136.

⁸⁹ Βλ. επί του θέματος το δίτομο έργο του Σ. Ράνσιμαν, *Η Μεγάλη Εκκλησία εν αιχμαλωσία*, Αθήνα 2000.

2.2. Οι απόψεις των εκπροσώπων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού για τον Χριστιανισμό

Η Εκκλησία λειτουργούσε ως τροχοπέδη στην άνθηση και την εξάπλωση των ιδεών του Διαφωτισμού εξαιτίας των παραδοσιακών και αναχρονιστικών αρχών της, οι οποίες αποκοίμιζαν πνευματικά το ποίμνιο, σύμφωνα με την άποψη των Διαφωτιστών. Παράλληλα, οι θιασώτες του Διαφωτισμού διατείνονταν ότι η Εκκλησία, εμφορούμενη από αναχρονιστικές και παρωχημένες αντιλήψεις, αγωνιζόταν να καταστείλει το πνευματικό και ιδεολογικό τους κίνημα, το οποίο μαχόταν υπέρ της προόδου της γνώσης και της εξάλειψης της αμάθειας. Ο πιο επιφανής εκφραστής του κινήματος του Διαφωτισμού εναντίον του σκοταδισμού και της μισαλλοδοξίας υπήρξε ο Βολταίρος, που υπαγόταν στους πρώτους εκπροσώπους των ιδεωδών του Διαφωτισμού, οι οποίοι άσκησαν οξύτατη κριτική έναντι στη θρησκεία. Η νέα θρησκεία της ανθρωπότητας θεμελιώθηκε στηριζόμενη σε ιδεώδη όπως η ισότητα, η ελευθερία και η αδελφοσύνη των λαών και των ανθρώπων εν γένει⁹⁰.

Αναφορικά με τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό ο ιστορικός και ακαδημαϊκός Πασχάλης Κιτρομηλίδης πρεσβεύει ότι δύναται να καταστεί κατανοητός με το παρακολουθηθεί η εξέλιξή του σε τρία στάδια. Συγκεκριμένα, εκκινώντας από την άσκηση πολιτισμικής κριτικής, το πνεύμα της αμφισβήτησης των Ελλήνων λογίων προχώρησε στις υπαρκτές κοινωνικές δομές, εστιάζοντας εν τέλει στην καταγγελία της θρησκείας, ήτοι της Ορθοδοξίας, την οποία οι Έλληνες Διαφωτιστές θεωρούσαν ως τον κυριότερο πολέμιό τους⁹¹. Επιπροσθέτως, οι Έλληνες Διαφωτιστές, για τους οποίους η εκπαίδευση κατείχε πρωτεύουσα θέση στο αξιακό τους σύστημα, θεωρούσαν ότι οι φωτισμένοι δάσκαλοι όφειλαν να απελευθερώνουν τους μαθητές τους από προλήψεις και δεισιδαιμονίες, όπως η βασκανία, η μαγεία και κάθε είδους μαντεία. Ως εκ τούτου, πρέσβευαν ότι τέτοιου είδους παρωχημένες αντιλήψεις ήταν δυνατόν να εξαλειφθούν μόνο στην περίπτωση κατά την οποία η θρησκευτική αγωγή περιοριζόταν αμιγώς στη διδασκαλία των βασικών δογματικών αρχών της πίστης και εφόσον γινόταν χρήση επιχειρημάτων, τα οποία βρίσκονταν σε πλήρη σύμπλευση με τον ορθό λόγο⁹².

⁹⁰ Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, ό. π.*, σ. 14-15.

⁹¹ Π. Κιτρομηλίδης, *ό. π.*, σ. 337.

⁹² Π. Κιτρομηλίδης, *ό. π.*, σ. 238-239.

Περαιτέρω, οι εκπρόσωποι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού από κοινού με όσους έκριναν αναγκαία την αναθεώρηση πολλών εκ των θέσεων της Εκκλησίας, επιδίδονταν σε κατάκριση εις βάρος του ανώτερου κλήρου, γεγονός το οποίο αποδεικνύεται από το περιεχόμενο του ανώνυμου έργου «*Σάλπιγξ τῆς Ἀλήθειας*», καθώς επίσης και του έργου «*Ερμιῆλος*» του Έλληνα γιατρού και λόγιου Μιχαήλ Περδικάρη (Κοζάνη, 1766 – Μπίτολα, 1828), στα κείμενα των οποίων εντοπίζονται τέτοιες επικρίσεις⁹³. Ωστόσο, επισημαίνεται ότι σύμφωνα με την άποψη των Ελλήνων λογίων, η διαμάχη των τελευταίων με την Εκκλησία σχετιζόταν μόνο με το ζήτημα της διαφθοράς μερίδας πρωτίστως Αρχιερέων, ἤτοι επρόκειτο για ζήτημα που αφορούσε στις ανώτερες βαθμίδες του κλήρου και όχι γενικευμένα στους ιερωμένους και τους μοναχούς. Ως εκ τούτου, οι Έλληνες λόγιοι διατείνονταν ότι σκοπός της δριμείας κριτικής τους ήταν ο σωφρονισμός των εν λόγω παραστρατημένων μελών της Εκκλησίας και η επανάκτηση της αξιοπρέπειάς τους, με την αυθεντική αναβίωση και πρακτική του Ευαγγελίου⁹⁴.

Οι απόψεις των εκπροσώπων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού σχετικά με την Ορθοδοξία και την Θεολογία καταγράφονται μεταξύ άλλων και στο έργο με τον τίτλο «*Ο Ἀνώνυμος τοῦ 1789*», χαρακτηριστικό γνώρισμα του οποίου είναι η σφοδρή επίθεση όχι μόνον κατά του κλήρου και της Εκκλησίας, αλλά πρωτίστως κατά των Μυστηρίων της Ορθοδοξίας. Ἄξιο μνείας είναι το γεγονός ότι ο συγγραφέας του έργου επηρεάστηκε και χρησιμοποίησε ως πρότυπο για την δομή το έργο «*Χωλός διάβολος*» του Lesage («*Le diable boiteux*», 1707)⁹⁵. Επιπλέον, στο εξίσου ανώνυμο έργο «*Ρωσσαγγλογάλλος*» ο συγγραφέας προβαίνει σε κριτική κατά της ορθόδοξης εκκλησιαστικής ιεραρχίας, καθώς η τελευταία είχε προσκολληθεί σε δεισιδαιμονικές απόψεις, ενώ παράλληλα πολυάριθμα μέλη της επιδίδονταν σε συσσώρευση πλούτου και σαρκικές απολαύσεις. Η παγία τακτική των Ορθοδόξων ιεραρχών να παροτρύνουν τους υπόδουλους Έλληνες να είναι υποταγμένοι στη βούληση του Σουλτάνου, καθώς επίσης και η προτροπή προς τους Φαναριώτες ηγεμόνες να εκμεταλλεύονται στο έπακρο τα αξιώματα που τους παρέίχε η Πύλη, λειτουργούσε σε βάρος του ελληνικού γένους⁹⁶.

⁹³ Κ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, ό. π.*, σ. 46.

⁹⁴ Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, ό. π.*, σ. 367-368.

⁹⁵ Κ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, ό. π.*, σ. 250.

⁹⁶ Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, ό. π.*, σ. 338-343.

Ακολούθως, ακόμη ένας συγγραφέας προέβη με το έργο του σε ανώνυμη στηλίτευση των κληρικών και της Ορθοδόξου Εκκλησίας. Πρόκειται για τον ανώνυμο συγγραφέα του έργου «*Ελληνική Νομαρχία*» (1806), ο οποίος καταδικάζει αφενός τον ανώτερο κλήρο ότι διέπεται από ένα πνεύμα συναλλαγής αλλά και για προγραμματισμένη δεισιδαιμονία και αφετέρου εκείνους οι οποίοι ήταν σε θέση να ενεργήσουν για την πνευματική ανάταση του ελληνικού γένους, αλλά δεν το έπραξαν. Παράλληλα, ο συγγραφέας εξαιρεί το γεγονός ότι η τυραννία των Ελλήνων οφείλεται σε δύο αίτια, ήτοι τους ανεκπαιδευτους και απαιδαγώγητους κληρικούς και την ανυπαρξία άριστων συμπολιτών⁹⁷. Ακολούθως, επισημαίνει ότι ο χαρακτηρισμός «Οικουμενικός» για τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως είναι γελοίος, καθώς αποδεικνύει περίτρανα ότι οι λοιποί Πατριάρχες, ήτοι οι Πατριάρχες Αντιοχείας, Ιεροσολύμων και Αλεξανδρείας, υπόκεινται σε κείνον.

Επιπλέον, οι ιερωμένοι φέρονται να είναι υλιστές και να επιδιώκουν την συγκέντρωση χρυσού, προκαλώντας με τον τρόπο αυτό σταδιακά την οικονομική αφαίμαξη της Ελλάδας, ενώ παράλληλα η ύπαρξη Ιερών Μονών κρίνεται περιττή και ανούσια. Πέραν τούτων, ο ανώνυμος εξαπολύει μύδρους κατά των κληρικών, οι οποίοι κήρυτταν την εθελοδοουλεία, ήτοι την άποψη σύμφωνα με την οποία ο Θεός έδωσε ως «πληγή» και δοκιμασία στο ελληνικό γένος την υποδούλωση στους Οθωμανούς λόγω των αμαρτιών του, ενώ για την απαλλαγή από τα βάσανά του και την αποτίναξη της οθωμανικής τυραννίας καθίσταται αναγκαίο οι Έλληνες να υπομένουν τα δεινά εκ μέρους της Πύλης αδιαμαρτύρητα και χωρίς γογγυσμούς⁹⁸. Ο ανώνυμος συγγραφέας, απευθυνόμενος προς τους αρχιερείς, ήτοι τους Μητροπολίτες, τους Επισκόπους και τους Αρχιεπισκόπους, υποδεικνύει ως λύση για την εξάλειψη της αμάθειας από τους κόλπους της Εκκλησίας την παύση της χειροτονίας των κληρικών. Επίσης, ο λόγιος Δημήτριος Καταρτζής στο έργο του με τίτλο «*Έγκώμιο τοῦ φιλοσόφου, μακαρισμοῦ τοῦ ὀρθόδοξου, ψόγος τοῦ ἄθεου, τάλανισμα τοῦ δεισιδαίμων*» αρνούμενος την αθεϊστική και αντικληρικαλιστική έκφραση του Διαφωτισμού, κατακρίνει την αθεΐα και μακαρίζει τους ένθερμους υποστηρικτές της ορθοδόξου πίστεως.

Τέλος, ο Αδαμάντιος Κοραΐς στηλιτεύει με τη σειρά του και τους προκαθημένους της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, ήτοι τους Πάπες, στους οποίους

⁹⁷ Ν. Τωμαδάκης, *Ανωνύμου του Έλληνοσ: Έλληνική Νομαρχία*, Αθήνα 1948, σ. 113.

⁹⁸ Ανωνύμου του Έλληνοσ, *Έλληνική Νομαρχία*, (εισαγωγή - επιμέλεια Ν. Τωμαδάκης), Αθήνα 1948, σ. 115- 118, 127- 128, 138- 140.

προσάπτει κατηγορίες για πλεονεξία και υποκρισία, καθώς τόσο η υλική τους ευμάρεια όσο και η πολυέξοδη ζωή τους απάδουν του λειτουργήματός τους και του περιεχομένου του κηρύγματος του Ιησού Χριστού. Οι μομφές του κατά των κληρικών, οι οποίες ερείδονται σε χωρία του Ευαγγελίου και του Αποστόλου Παύλου, απευθύνονται και στους Ορθοδόξους αρχιερείς, τους οποίους ψέγει «ὡς περιφρονοῦντας τὴν πραγματικὴν παιδείαν, παραμελοῦντας τὰ καθήκοντά των ἔναντι τοῦ γένους καὶ ζῶντας βίον ἀσυμβίβαστον πρὸς τὴν ἱερὰν ἀποστολὴν των»⁹⁹. Σύμφωνα με την άποψη του Κοραή, σεβάσμιοι ιερείς είναι μόνον εκείνοι οι οποίοι συμβάλουν με λόγους και πράξεις στην παλιγγενεσία των Ελλήνων, όσοι μεριμνούν για τη χριστιανική διαγωγή των ανθρώπων, όσοι διδάσκουν την αγάπη και την ειρήνη και γενικά, όσοι διδάσκουν την λελογισμένη λατρεία του Θεού, η οποία είναι αποδεσμευμένη από πάσης φύσεως δεισιδαιμονίες.

2.3. Η θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας έναντι των αρχών του Νεοελληνικού Διαφωτισμού

Η μεταστροφή του νέου ελληνισμού προς τον αρχαίο κόσμο σε τέτοιο σημείο, ώστε η αρχαιομάθεια να οδηγεί συχνά σε αρχαιολατρεία, προκάλεσε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα την έντονη δυσαρέσκεια μερίδας της Ορθοδόξου Εκκλησίας¹⁰⁰. Πιο συγκεκριμένα, ο Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος στο έργο του «*Ἀντιφώνησις πρὸς τὸν παράλογον ζῆλον τῶν ἀπὸ τῆς Εὐρώπης ἐρχομένων φιλοσόφων*», πραγματοποιεῖ δριμεία κριτική κατά των φιλοσόφων της αρχαιότητας, ενώ το έτος 1817, ο Μιχαήλ Περδικάρης αποδοκίμασε το έθιμο της μεταβολής των χριστιανικών ονομάτων, η οποία λάμβανε χώρα με σκοπό να παραπέμπουν τα βαπτιστικά ονόματα σε αρχαία ελληνικά. Η ίδια δυσαρέσκεια εκφράστηκε και κατά το έτος 1819 στο κείμενο Εγκυκλίου του Οικουμενικού Πατριάρχη και μετέπειτα εθνομάρτυρα Γρηγορίου του Ε΄, το οποίο χαρακτήριζε το φαινόμενο «ὡς μία καταφρόνησις τῆς χριστιανικῆς ὀνοματοθεσίας»¹⁰¹. Επιπλέον, στο κείμενο της πατριαρχικής Εγκυκλίου τονιζόταν ότι η αποδοχή των θεωρημάτων των θετικών επιστημών ήταν επιζήμια για την σωτηρία της ψυχής, ενώ το κείμενο κατέληγε με την παραίνεση για μη υιοθέτηση του

⁹⁹ Απ. Δασκαλάκης, *Ο Αδαμάντιος Κοραής και η ελευθερία των Ελλήνων*, Αθήνα 1979, σ. 243.

¹⁰⁰ Κ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, ό. π.*, σ. 53.

¹⁰¹ Κ. Δημαράς, *ό. π.*, σ. 4-5.

νεοτερισμού κατά τον οποίο τα νήπια κατά το μυστήριο του βαπτίσματος ελάμβαναν ειδωλολατρικά ονόματα¹⁰².

Μέχρι και τα τέλη του 18^{ου} αιώνα η Ορθόδοξη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης καθίστατο αναγκαίο να ισορροπεί κάτω από δύο εκ διαμέτρου αντίθετες δυνάμεις, γεγονός το οποίο καθιστούσε δυσχερή έως αδύνατη την υλοποίηση του έργου της: αφενός ήταν αναγκαίο να επιδεικνύει νομιμοφροσύνη προς τους αξιωματικούς της Πύλης και αφετέρου να διατηρεί αγαστές σχέσεις με τη Ρωσική Αυτοκρατορία, ελπίζοντας ότι η Ρωσία θα παρείχε προστασία και ενδεχομένως θα συνέδραμε στις προσπάθειες των υπόδουλων Ελλήνων για αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού. Η αυτοκράτειρα Αικατερίνη η Β΄ της Ρωσίας ευνοούσε την διάδοση των ιδεών του Διαφωτισμού με τη μορφή του πεφωτισμένου δεσποτισμού, υποχρεώνοντας το Οικουμενικό Πατριαρχείο κατά τέτοιον τρόπο, ώστε να μην δύναται να αντιταχθεί. Μολαταύτα, μετά το έτος 1791, όταν η Ρωσία έθεσε τέλος στον Ρωσοτουρκικό πόλεμο και η αυτοκράτειρα απαρνήθηκε τις νέες φιλοσοφικές ιδέες, το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης ήταν δυνατόν να προβαίνει σε καταδίκη των εξεζητημένων εκδηλώσεων του φιλελευθερισμού¹⁰³.

Περαιτέρω, η Ιερά σύνοδος της Εκκλησίας με σειρά Εγκυκλίων της προέτρεπε τους πιστούς να προφυλάσσονται από τις απατηλές ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης, με τις εν λόγω Εγκυκλίους να φθάνουν στις Επισκοπές ολόκληρης της Ελλάδας, όπως στην Πελοπόννησο, τα Ιωάννινα, την Άρτα, την Κρήτη, τη Σμύρνη, τα Επτάνησα, την Πάργα και τα νησιά του Αιγαίου, ενώ άξιο επισήμανσης είναι το γεγονός ότι ακόμη και η οθωμανική διοίκηση συνέτασσε και διαμοίραζε αντίστοιχου περιεχομένου προκηρύξεις στους κατοίκους των ανατολικών επαρχιών¹⁰⁴.

Το 1793 η Εκκλησία καταδίκασε το βίαιο και αντικληρικό κείμενο του Έλληνα ακαδημαϊκού στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας Χριστόδουλου Παμπλέκη, το οποίο έφερε τον τίτλο *«Απάντησις άνωνύμου πρὸς τοὺς αὐτοῦ ἄφρονας κατηγοροὺς ἐπονομασθεῖσα περὶ Θεοκρατίας»*. Ο Παμπλέκης υπήρξε ο πρώτος Έλληνας διανοούμενος, ο οποίος αφορίστηκε επισήμως από την Εκκλησία εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων¹⁰⁵, ενώ την ίδια χρονιά ο Βολταίρος καταδικάστηκε με πατριαρχική Εγκύκλιο, με την αιτιολογία ότι *«ὁ παμπόνηρος καὶ μισάνθρωπος*

¹⁰² Κ. Δημαράς, *ό. π.*, σ. 60.

¹⁰³ Κ. Δημαράς, *ό. π.*, σ. 247-248.

¹⁰⁴ Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, ό. π.*, σ. 275.

¹⁰⁵ Κ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, ό. π.*, σ. 44.

Δαίμων ηῦρεν εἰς τοὺς παρόντας αἰῶνας ὄργανα παντελοῦς ἀσεβείας καὶ ἀθεΐας, τοὺς Βολταίρους»¹⁰⁶. Επισημαίνεται στο σημείο αυτό το γεγονός ότι κατά τον 19^ο αἰώνα και συγκεκριμένα κατά την περίοδο της τελευταίας περιόδου της Τουρκοκρατίας, ο Βολταίρος ταυτίστηκε με το κίνημα της πνευματικής αφύπνισης και του φιλελευθερισμού, το οποίο χαρακτήριζε και τους υπόδουλους Έλληνες¹⁰⁷. Με την κυκλοφορία και την διανομή φυλλαδίων κατά το έτος 1793 γνωστοποιούνταν σε ολόκληρη την οικουμένη αφενός τα επαναστατικά γεγονότα στη Γαλλία και οι επαναστατικές και φιλελεύθερες ιδέες του Βολταίρου και του Rousseau, οι οποίοι αποτέλεσαν τους προδρόμους της Επανάστασης στη Γαλλία και αφετέρου το γεγονός ότι οι υπόδουλοι Έλληνες συμμερίζονταν τις ιδέες των δύο φιλοσόφων¹⁰⁸.

Η αφοριστική τακτική της Ορθοδόξου Εκκλησίας δεν συνεχίστηκε και μεταγενέστερα, όταν το έτος 1798 δια πατριαρχικής Εγκυκλίου καταδικάστηκε η «*Νέα Πολιτική Διοίκηση*» του Ρήγα Βελεστινλή. Απώτερος στόχος του Οικουμενικού Πατριαρχείου ήταν η συλλογή όσο το δυνατόν περισσότερων αντιτύπων, ενώ παράλληλα ο Οικουμενικός Πατριάρχης Γρηγόριος ο Ε΄ καταδίκασε το έργο εξαίροντας «*ὅτι πλήρες ὑπάρχει σαθρότητος ἐκ τῶν θολερῶν αὐτοῦ ἐννοιῶν, τοῖς δόγμασι τῆς ὀρθόδοξου ἡμῶν πίστεως ἐναντιούμενον*», ενώ την περίοδο κατά την οποία τα Επτάνησα καταλήφθηκαν από τους Γάλλους, ο Πατριάρχης με Εγκύκλιο προέτρεψε τους κατοίκους να μην πιστέψουν τις υποσχέσεις των δημοκρατικών¹⁰⁹. Ο Ρήγας ήρθε αντιμέτωπος με πολυάριθμους επικριτές, οι οποίοι διέβαλαν και στηλίτευσαν τις ιδέες του, μεταξύ των οποίων και ο Μιχαήλ Περδικάρης, ο οποίος δεν δίστασε να συντάξει φυλλάδιο με τον τίτλο «*Ρήγας ἢ κατὰ Ψευδοφιλελλήνων*». Σύμφωνα με τις απόψεις του Περδικάρη, το ελληνικό γένος δεν ήταν αναγκαίο να επιδιώκει την απελευθέρωση από τον οθωμανικό ζυγό, ούτε να υιοθετήσει τα ιδεώδη του Διαφωτισμού, αλλά αδήριτη της εποχής ανάγκη αποτελούσε η αναστήλωση των ηθών της χριστιανικής πίστες. Τούτων δοθέντων, καθίσταται σαφές ότι η γαλλική φιλοσοφία και οι αξίες του δυτικού πολιτισμού αντιμετώπιζονταν από την

¹⁰⁶ Κ. Δημαράς, *ό. π.*, σ. 156.

¹⁰⁷ Κ. Δημαράς, *ό. π.*, σ. 147.

¹⁰⁸ Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, ό. π.*, σ. 274.

¹⁰⁹ Κ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, ό. π.*, σ. 362.

πλειονότητα της Ορθόδοξης Εκκλησίας ως «ασεβές μίasma» και μείζονα κίνδυνο για τους Έλληνες¹¹⁰.

Εν συνεχεία, το έτος 1801 ο Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης αμφισβήτησε σθεναρά το κίνημα του Διαφωτισμού υποστηρίζοντας ότι «*και αυτά τα αναιρετικά βιβλία των άθέων άς μήν αναγιγνώσκη. Βλάπτουσι γάρ τους αδυνάτους (ίνα μή λέγω και τους δυνατούς) είς την πίστιν*»¹¹¹, ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μια συγκεκριμένη επιστολή του Αγίου προς τον Θωμά, τον επιστήθιο φίλο του Αγίου Αθανασίου του Πάριου, με τίτλο «*Επιστολή προς Θωμά*», η οποία συνετάχθη το έτος 1786. Δια του περιεχομένου της εν λόγω επιστολής, ο Άγιος Πατέρας αντικρούει τις απόψεις του φίλου του Αγίου Αθανασίου του Πάριου σχετικά με το αγγελικό σχήμα και την ζωή του μοναχού, τις προσευχές και τις νηστείες, ισχυριζόμενος ότι «*ή μεταβολή του τόπου (του Θωμά) έπροξένησε την μεταβολήν του τρόπου, και αί κακαί όμιλίας έφθειραν τα ήθη σου τα χρηστά*», προτρέποντάς τον να εγκαταλείψει τη Βιέννη και την συναναστροφή με πονηρούς, καθώς είναι αδύνατον να ζώντας εκεί να διαφυλάσσει ακέραια τα δόγματα της πίστεως, καθώς πρόκειται για τόπο στον οποίο «*έπικρατεί ό της άδιαφορίας κατακλυσμός, και τα ύδατα της άθεοφοβίας είναι πανταχοϋ έπιπολάζοντα*»¹¹².

Τέλος, διευκρινίζεται το γεγονός ότι συχνάκις εκφραζόταν η άποψη βάσει της οποίας η υποδούλωση του ελληνικού έθνους στους Οθωμανούς αποτελούσε σχέδιο της Θείας Πρόνοιας, ενώ η οθωμανική διοίκηση αποτελούσε δύναμη σταλμένη από τον Θεό στα πλαίσια της Θείας Οικονομίας προς ενδυνάμωση των θρησκευτικών φρονημάτων των χριστιανών και διατήρηση της πίστης τους αλώβητης από τις παγίδες της αίρεσης και της αθείας¹¹³. Τέτοιες απόψεις διατυπώθηκαν το έτος 1798 στο έργο «*Διδασκαλία Πατρική*», του οποίου η συγγραφή αποδόθηκε στον Πατριάρχη Ιεροσολύμων Άνθιμο τον Στ'¹¹⁴. Άξιο παράθεσης εμφανίζεται το εξής απόσπασμα του έργου: «*...άνήγειρε προς όλεθρον των έυσεβών ό διάβολος έκ της δύσεως μίαν άλλην νεωτέραν αίρεσιν, την λατινικήν λέγω αίρεσιν, διαφορετικήν μέν τουνομα, παρομίαν δέ με τας προλαβούσας, και φέρουσαν είς άπόλειαν, και με άυτήν έπλάνησεν*

¹¹⁰ Μ. Περδικάρης, «Ρήγας ή κατά Ψευδοφιλελλήνων», στο: *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου*, τχ. 11 (1961), σ. 33.

¹¹¹ Κ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, ό. π.*, σ. 89.

¹¹² Π. Πάσχος, *Έν άσκήσει και μαρτυρίω*, Αθήνα 1996, σ. 20- 30 και 51- 80.

¹¹³ Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, ό. π.*, σ. 173 και 276.

¹¹⁴ Π. Κιτρομηλίδης, *ό.π.*, σ. 276.

ὄλην τὴν δύσιν, ἢ ὅποια αἴρεσις ἐγένησεν ἔπειτα κλάδους καὶ διαφοροὺς αἰρέσεις, λουθήρους καλβίνους, λουθηροκαλβίνους εὐαγγελιστὰς, καὶ ἄλλους ἀναριθμητοὺς, ἢ ὅποια ἀφ' ἑαυτῆς ἐγένησε τὸν ἀφανισμόν της, διὰ νὰ φανῆ ὅτι ἦτον σαθρὰ καὶ ἄστατος ὡς ἀπὸ ἀδόκιμον νοῦν γεγεννημένη. Ἐδῶ, ὅμως, πάλιν ἀγαπητοὶ χριστιανοὶ πρέπει νὰ ἰδῶμεν καὶ νὰ θαυμάσωμεν τὴν ἄπειρον τοῦ θεοῦ πρὸς ἡμᾶς ἀγάπην· ἰδέτε λαμπρότατα τί οἰκονόμησεν ὁ ἄπειρος ἐν ἐλέει, καὶ πάνσοφος ἡμῶν κύριος, διὰ νὰ φυλάξῃ καὶ ἄυθις ἀλώβητον τὴν ἀγίαν καὶ ὀρθόδοξον πίστιν ἡμῶν τῶν εὐσεβῶν καὶ νὰ σώσῃ τοὺς πάντας· ἤγειρεν ἐκ τοῦ μηδενὸς τὴν ἰσχυρὰν αὐτὴν βασιλείαν τῶν ὀθωμανῶν, ἀντὶ τῆς τῶν ρωμαίων ἡμῶν βασιλείας, ἢ ὅποια εἶχεν ἀρχήσει τρόπον τινὰ νὰ χολαίνη εἰς τὰ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως φρονήματα καὶ ὕψωσε τὴν βασιλείαν αὐτὴν τῶν ὀθωμανῶν περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλην, διὰ νὰ ἀποδείξῃ ἀναμφιβόλως ὅτι θείῳ ἐγένετο βουλήματι, καὶ ὄχι μὲ δύναμιν τῶν ἀνθρώπων, καὶ νὰ πιστοποιήσῃ πάντας τοὺς πιστοὺς, ὅτι μὲ αὐτὸν τὸν τρόπον ἐυδόκισε νὰ οἰκονομήσῃ μέγα μυστήριον, τὴν σωτηρίαν δηλαδὴ εἰς τοὺς ἐκλεκτοὺς τοῦ λαοῦ. Κατέστησε, λοιπὸν, ἐφ' ἡμᾶς ὁ παντοδύναμος κύριος αὐτὴν τὴν ὑψηλὴν βασιλείαν. Οὐκ ἔστι γὰρ ἐξουσία εἰ μὴ ἀπὸ θεοῦ, διὰ νὰ εἶναι εἰς μὲν τοὺς δυτικούς, ὡσαν ἓνας χαλινὸς, εἰς δὲ τοὺς ἀνατολικοὺς ἡμᾶς πρόξενος σωτηρίας»¹¹⁵.

¹¹⁵ Ἀνθίμου Ἱεροσολύμων, *Διδασκαλία Πατρικὴ, Συντεθεῖσα Παρὰ τοῦ Μακαριωτάτου Πατριάρχου τῆς ἁγίας πόλεως ἱερουσαλήμ κυρ Ἀνθίμου εἰς ὠφέλειαν τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν*, πρῶτον τυπωθεῖσα δι' ἰδίας δαπάνης τοῦ Παναγίου Τάφου. Ἐν Κωνσταντινουπόλει. Παρὰ τῷ Τυπογράφῳ Πογῶς Ἰωάννου ἐξ Ἀρμενίων, αψθη, σ. 12-14.

Γ' Κεφάλαιο

Επιφανείς λόγιοι κληρικοί και Νεοελληνικός Διαφωτισμός: μια ιδιαίζουσα σχέση σύγκρουσης ταυτοτήτων

3.1. Κοσμάς ο Αιτωλός

Ο Κοσμάς ο Αιτωλός ή Πατροκοσμάς γεννήθηκε το έτος 1714 στο χωριό Μεγάλο Δένδρο της Αιτωλίας¹¹⁶, ενώ δεν έχουν διασωθεί πληροφορίες σχετικά με το επώνυμό του. Τα πρώτα γράμματα τα διδάχθηκε από τον αδερφό του Χρύσανθο, ενώ περί τα έτη 1737-1738 μαθήτευσε στη σχολή Βραγγιανών των Αγράφων, στην οποία διδάχθηκε φιλοσοφία, αρχαία ελληνικά, θεολογία, φυσικομαθηματικά και στοιχεία ιατρικής¹¹⁷. Το έτος 1759 εκάρη μοναχός στη μονή Φιλοθέου του Αγίου Όρους, ενώ το έργο του ως ιεροκήρυκα ξεκίνησε από την Κωνσταντινούπολη¹¹⁸. Επισημαίνεται στο σημείο αυτό ότι το κήρυγμα αποτελούσε το πρώτο σκέλος της προετοιμασίας που ακολουθούσε η αρχαία Εκκλησία για την εισδοχή νέων μελών στους κόλπους της και πρόκειται για προφορική επεξήγηση των θέσεων της Εκκλησίας σχετικά με ζητήματα όπως ο Υιός, ο Πατέρας, το Άγιον Πνεύμα, η Αγία Τριάδα, η αιώνια ζωή, η ανάσταση των νεκρών και η μέλλουσα κρίση. Τα κηρύγματα, δηλαδή, αποτελούσαν την ενημέρωση των νέων μελών επί δογματικών ζητημάτων της ορθοδόξου πίστεως¹¹⁹.

Η πρακτική της διδασκαλίας των αρχών της Ορθοδοξίας υπό μορφή κηρύγματος εδράζεται χρονικά στα πρώτα χρόνια της ιστορίας του χριστιανισμού και συνδέεται με την εποχή και τη δράση των Αποστόλων. Το κήρυγμα γνώρισε την απόλυτη ακμή κατά την περίοδο των σπουδαίων ρητόρων της Εκκλησίας, με σημαντικότερο μεταξύ αυτών τον Άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο¹²⁰. Κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής κυριαρχίας το κήρυγμα σημείωσε ιδιαίτερη άνθηση και εξελίχθηκε σε ένα είδος εκκλησιαστικής ρητορικής, ενώ επισημαίνεται ότι το κήρυγμα του Πατροκοσμά μέσω διδαχών αποτελούσε ηθική και συνάμα θρησκευτική κατήχηση

¹¹⁶ Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία: βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων, ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς ἐθνεγερσίας (1453-1821)*, Αθήνα 1868, σ. 487.

¹¹⁷ Μ. Τρίτος, *Κοσμάς ο Αιτωλός. Ο φωτιστής του γένους – ο προφήτης*, Αθήνα 2009, σ. 7.

¹¹⁸ Μ. Τρίτος, *ό. π.*, σ. 10.

¹¹⁹ Ε. Περσελής, *Κατήχηση και παιδεία. Μελετήματα χριστιανικής θρησκευτικής αγωγής*, Αθήνα 2010, σ. 16.

¹²⁰ Κ. Γιοκαρίνης, *Τὸ κήρυγμα καὶ ἡ κηρυγματικὴ θεολογία κατὰ τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν*, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 13-15.

της εποχής, καθώς προσέφερε απλόχερα συναισθηματική και ηθική υποστήριξη στους ακροατές, συμβουλευόντάς τους παράλληλα για την αξία της απλής και ταπεινής βιωτής. Ο Πατροκοσμάς ανεδείχθη πιονέρος στον τομέα των κοινωνικών αναμορφώσεων του ελληνισμού υπό το πρίσμα της Ορθοδοξίας, καθώς στο περιεχόμενο των διδαχών του περιλαμβάνονται μνείες σε μείζονα κοινωνικά ζητήματα, όπως η κοινωνική δικαιοσύνη, η ισότητα των φύλων, ο ταπεινός και ολιγαρκής βίος.

Ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός επουδενί ταυτίσθηκε με την ευρωπαϊκή κουλτούρα και τον Διαφωτισμό, εν αντιθέσει προς μίας πλειάδας συσπουδαστών του στην Αθωνιάδα Ακαδημία. Ως εκ τούτου, θεμέλιο του κηρύγματός του ήταν ο λαϊκός χριστιανισμός, ο οποίος αποτέλεσε την βάση της ιδεολογίας του. Δοθείσης της ιδιότητας του ιερωμένου, ο Άγιος Πατέρας βασίστηκε στα ιδεώδη της χριστιανικής πίστης, στο περιεχόμενο και τις διδαχές της λαϊκής παράδοσης, αποσκοπώντας στην διατράνωση αξιών και εννοιών, όπως η κοινωνική δικαιοσύνη, η αγάπη, η ανιδιοτέλεια, η πνευματική καλλιέργεια, η συλλογική αδερφική ζωή. Δια του ποιμαντικού και του εκπαιδευτικού του έργου έθεσε τις βάσεις για την ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης και για τον λόγο αυτό χαρακτηρίστηκε ως «ιδιόμορφος διαφωτιστής» της αγροτιάς¹²¹, ενώ ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός ότι δεν προέβη στη διατύπωση περίπλοκων θεωριών, καθώς το ενδιαφέρον του επικεντρωνόταν αμιγώς σε απλά και πρακτικά ζητήματα¹²².

Περαιτέρω, πραγματοποιώντας περιοδείες σε εξαθλιωμένα χωριά και υποανάπτυκτες περιοχές της υπόδουλης Ελλάδας, ανήγειρε πολυάριθμα κοινοτικά σχολεία, ενώ παράλληλα κατόρθωσε να διατηρήσει ζωντανή και ακέραιη την ελληνική γλώσσα. Ο Άγιος συνέδεε τη μόρφωση με την εκκλησιαστική παιδεία, καθώς- σύμφωνα με εκείνον- ο Χριστός και η Εκκλησία έπρεπε να διαδραματίζουν πρωτεύοντα ρόλο στην εκπαιδευτική διαδικασία και συγκεκριμένα, στο ελληνικό σχολείο. Με άλλα λόγια, ο Πατροκοσμάς θεωρούσε ότι η μόρφωση και η καλλιέργεια ήταν αναγκαίο να οδηγούν στην Εκκλησία, στον Θεό, στη θέωση, η οποία αποτελούσε για τον ίδιο τον δεοντολογικό στόχο ολόκληρης της ύπαρξης του ανθρώπου¹²³.

¹²¹ Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, Αθήνα 1972, σ. 35-39, 74-75.

¹²² Π. Πάσχος, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, Αθήνα 1985, σ. 48.

¹²³ Μ. Τρίτος, *Κοσμάς ο Αιτωλός. Ο φωτιστής του γένους – ο προφήτης*, ό. π., σ. 41.

Καθίσταται αναγκαίο να διευκρινιστεί ότι τα σχολεία που ανήγειρε και θεμελίωσε ο Άγιος Πατέρας δεν εντάσσονταν στον αστικό Διαφωτισμό, αλλά συνιστούν ανεκτίμητη συμβολή στο έργο της παροχής εκπαίδευσης στους υπόδουλους Έλληνες Ορθοδόξους. Δια της ανεγέρσεως σχολείων ο Πατροκοσμάς απέβλεπε στην καλλιέργεια των ιδανικών της ορθόδοξης πίστης, των ελληνικών ηθών, εθίμων, παραδόσεων και της ελληνικής γλώσσας¹²⁴ εντός των οθωμανοκρατούμενων ελληνικών εδαφών. Ο Άγιος Πατέρας, σε αγαστή συνεργασία με εκπροσώπους του υπόδουλου ελληνισμού, κατόρθωσε να ιδρύσει και να συντηρήσει σχολεία στο μεγαλύτερο μέρος του αγροτικού ελλαδικού χώρου της εποχής του. Παράλληλα, υπήρξε θιασώτης αφενός του πρωτοποριακού για την εποχή του συνθήματος για παροχή δωρεάν παιδείας σε όλα τα Ελληνόπουλα ανεξαιρέτως και αφετέρου της άποψης σύμφωνα με την οποία, ακόμη και οι αμαθείς γονείς, θα έπρεπε να μεριμνούν με κάθε τρόπο για την πνευματική καλλιέργεια των παιδιών τους, πρωτίστως δε για την κατανόηση του νοήματος του Ευαγγελίου. Σε αντίθετη περίπτωση, ήτοι σε περίπτωση κατά την οποία οι γονείς παραμελούσαν την εκπαίδευση των παιδιών τους, ο Άγιος δεν μιλούσε απλώς περί αμέλειας των γονέων, αλλά περί τελέσεως αμαρτίας εκ μέρους τους: «*ἀμαρτάνετε (οι γονείς) πολὺ νὰ τὰ ἀφήνετε ἀγράμματα καὶ τυφλά*»¹²⁵.

Τέλος, επισημαίνεται ότι το μοναδικό κοινό στοιχείο το οποίο συνέδεε τους Ελληνορθοδόξους της εποχής του Κοσμά του Αιτωλού με τους Έλληνες της αρχαιότητας ήταν η χρήση της γλώσσας, καθώς επρόκειτο ταυτόχρονα και για την γλώσσα του Ευαγγελίου και κατ' επέκταση της Ορθοδοξίας¹²⁶: «*Διὰ τοῦτο, ἀδελφέ μου, ἐσὺ ὅπου κάνεις τὰ παιδιὰ, νὰ τὰ παιδεύης τὰ παιδιὰ σου, νὰ τὰ μαθαίνης τὰ γράμματα, ἐξόχως τὰ ἑλληνικά, διατὶ ἡ Ἐκκλησία μας, ἀδελφέ, εἶναι εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν*»¹²⁷. Ο Πατροκοσμάς διακρινόταν για την απαρέγκλιτη τήρηση της παράδοσης της βυζαντινοχριστιανικής παιδείας και για τον λόγο αυτό το αίτημα που εξέφραζε σε όλες τις περιόδους του ήταν η ίδρυση σχολείων και η διατήρηση

¹²⁴ Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π., σ. 134.

¹²⁵ Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και Βιογραφία*, Αθήνα 2002, σ. 173.

¹²⁶ D. Livanios, «The quest for Hellenism: Religion, Nationalism and Collective Identities in Greece, 1453-1913», στο: Katerina Zacharia (επιμ.), *Hellenisms: Culture, Identity and Ethnicity from Antiquity to Modernity*, Aldershot, England, Burlington 2008, σ. 258.

¹²⁷ Ι. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και Βιογραφία*, σ. 213.

άσβεστης της ορθόδοξης πίστης, τα οποία αμφότερα υπήρξαν οι προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης¹²⁸.

3.2. Ευγένιος Βούλγαρης

Ο Ευγένιος Βούλγαρης δύναται να χαρακτηριστεί ως πολύπλευρη προσωπικότητα με σπουδαίο βιογραφικό και αξιόλογο συγγραφικό έργο. Πιο αναλυτικά, ο Βούλγαρης γεννήθηκε το έτος 1716 στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα, κατά την βάπτισή του έλαβε το όνομα Ελευθέριος¹²⁹, ενώ κοντά στα έτη 1739-1740 εκάρη μοναχός και ακολούθως, χειροτονήθηκε διάκονος, λαμβάνοντας το όνομα Ευγένιος¹³⁰. Ο Βούλγαρης, σε αρκετά νεαρή ηλικία, κατάφερε να παγιώσει για το πρόσωπό του τον χαρακτηρισμό του σοφού διδασκάλου, παραδίδοντας φιλοσοφικά μαθήματα του Locke, του Leibniz και του Wolff¹³¹, ενώ το έτος 1753 μετέβη στην Κωνσταντινούπολη και ήρθε σε συμφωνία με τον τότε Οικουμενικό Πατριάρχη Κύριλλο Ε΄ να σχολαρχήσει στην περιβόητη τότε Αθωνιάδα Ακαδημία του Αγιωνύμου Όρους. Ο Βούλγαρης εγκατέλειψε οριστικά την Κωνσταντινούπολη το έτος 1763 με σκοπό να μεταβεί στη Λειψία, ενώ το έτος 1802 εγκατέλειψε τα εγκόσμια και απομονώθηκε στην ιερά μονή του Αγίου Αλεξάνδρου Νεύσκη στη Ρωσία, στην οποία απεβίωσε το έτος 1806, αφού πρώτα παρέδωσε χειρόγραφα του στους Ζωσιμάδες, οι οποίοι τα εξέδωσαν στη Λειψία, τη Βιέννη, την Πετρούπολη και τη Βενετία¹³².

Ο Βούλγαρης, μέσω των φιλοσοφικών έργων του, εξέφρασε δημοσίως την εναντίωσή του στις απόψεις των υλιστών φιλοσόφων, καθώς το ζήτημα του υλισμού, το οποίο ανέκυψε κατά την περίοδο του Διαφωτισμού, τον απασχόλησε έντονα, γεννώντας του την εσωτερική ανάγκη να αντιταχθεί σε αυτό και να διαφοροποιηθεί.

¹²⁸ Μ. Γκιόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, ό. π., σ. 76-77, 80, 132.

¹²⁹ Günther S. Henrich, «Ο Ευγένιος Βούλγαρης και η Λειψία», στο: Ελένη Αγγελομάτη – Τσουγκαράκη (επιμ.), *Ευγένιος Βούλγαρης. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου*. Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006, Αθήνα 2009, σ. 77.

¹³⁰ G. Podskalsky, *Η Ελληνική Θεολογία επί Τουρκοκρατίας 1453-1821. Η Ορθοδοξία στη σφαίρα επιρροής των δυτικών δογμάτων μετά τη Μεταρρύθμιση*, Αθήνα 2005, σ. 429.

¹³¹ Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία: βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Έλλήνων, από της καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της Έλληνικής έθνευσεως (1453-1821)*, Αθήνα 1868, σ. 567.

¹³² Κ. Σάθας, ό. π., σ. 569.

Σύμφωνα με τη διδασκαλία των υλιστών φιλοσόφων, προκρινόταν η αυτοτέλεια της ύλης, άποψη η οποία θα μπορούσε να οδηγήσει σε οριστική περιθωριοποίηση της σφαίρας του πνεύματος. Σύμφωνα με τις απόψεις του Βούλγαρι, το ρεύμα του υλισμού απειλούσε να διαβρώσει τα θεολογικώς αναγνωρισμένα δεδομένα και βεβαιότητες, γεγονός το οποίο δημιουργούσε εξόφθαλμο θεολογικό κίνδυνο. Ο Βούλγαρις στηλίτευσε και πολέμησε σφόδρα τον υλισμό, προασπίζοντας συνάμα την θεολογική εκδοχή της δημιουργίας του σύμπαντος. Παρά το γεγονός ότι εντρυφήσε στην νεωτερική φιλοσοφία, επουδενί απέκλινε ή απέρριψε τις αρχές της ορθοδόξου πίστεώς του¹³³.

Εν συνεχεία, η πληθώρα των σωζόμενων φιλοσοφικών του έργων καταδεικνύουν την εξέχουσα θέση που κατείχε η διδασκαλία του, καθώς επίσης και την περίοπτη θέση που καταλάμβαναν στη φιλοσοφική σκέψη της εποχής του οι καινοφανείς φιλοσοφικές και επιστημονικές απόψεις¹³⁴. Επιπλέον, η έμφαση στις θετικές επιστήμες αποτελούσε σπουδαία καινοτομία συγκριτικά με την παραδοσιακή δομή της ανώτερης παιδείας στην ελληνική Ανατολή, στην οποία κυριαρχούσε η απαρέγκλιτη και αυστηρή προσήλωση στη σχολαστική διδασκαλία του Αριστοτέλη και τη Θεολογία¹³⁵. Υποστηρίζεται η άποψη σύμφωνα με την οποία εντός του διαστήματος 1740-1750 ο Βούλγαρις πιθανολογείται ότι είχε μεταφράσει το «*Δοκίμιο*» του Locke («*An Essay concerning the Human Understanding*»), το οποίο εντούτοις ουδέποτε εκδόθηκε, παραμένοντας σε χειρόγραφο μορφή¹³⁶.

Σύμφωνα με μερίδα μελετητών, στη σκέψη και τον φιλοσοφικό στοχασμό του Βουλγάρεως εντοπίζονται δύο συχνά αντιφατικές εκφάνσεις: από την μια πλευρά η συμπάθειά του προς την νέα φιλοσοφία και τις θετικές επιστήμες και από την άλλη η αφοσίωσή του και η ακλόνητη πίστη του στο ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα. Προϊόντος του χρόνου, η δεύτερη επικρατούσε ολοένα και περισσότερο εντός του, όπως απέδειξε περίτρανα και η μεταβολή της στάσης του έναντι του Βολταίρου. Άξια μνείας στο σημείο αυτό είναι η έκφραση του Henderson, ο οποίος χαρακτήρισε τον

¹³³ Π. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα 1988, σ. 59-64.

¹³⁴ Μ. Πατηνιώτης, *Απόπειρες διαμόρφωσης επιστημονικού λόγου στον ελληνικό χώρο του 18ου αιώνα: αρχές της φυσικής φιλοσοφίας στο έργο του Ευγένιου Βούλγαρη και του Νικηφόρου Θεοτόκη*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2001, σ. 301.

¹³⁵ Π. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, ό. π., σ. 50.

¹³⁶ Α. Αγγέλου, *Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 198, σ. 5.

Βούλγαρι ως «περίεργο αμάλγαμα βυζαντινής χριστιανικής παράδοσης και Δυτικού ανθρωπισμού»¹³⁷. Παράλληλα, η στενή σχέση του Βουλγάρου με την Εκκλησία δεν αποτέλεσε τροχοπέδη στην ενασχόλησή του με πολιτικά ζητήματα μείζονος εθνικής και θρησκευτικής σπουδαιότητας¹³⁸. Τούτου δοθέντος, ο Έλληνας φιλόσοφος, συγγραφέας και μεταφραστής Παναγιώτης Κονδύλης αδυνατούσε να καταλήξει σε συγκεκριμένο χαρακτηρισμό, ο οποίος θα ανταποκρινόταν επαρκώς και ορθώς στην προσωπικότητα του Βούλγαρι, δεδομένου του γεγονότος ότι το έργο του τελευταίου απαρτίζεται από πολλά ανομοιογενή στοιχεία, χαρακτηριζόμενο ως ιδιαιτέρως ετερόκλητο. Μολαταύτα, ο Κονδύλης υποστηρίζει ότι θα ήταν δυνατόν ο Βούλγαρις να χαρακτηριστεί τόσο ως «φωτισμένος συντηρητικός», όσο και ως «συντηρητικός διαφωτιστής»¹³⁹. Παράλληλα, δεν θα αποτελούσε αστοχία ή σφάλμα η άποψη σύμφωνα με την οποία ο Βούλγαρις θα χαρακτηριζόταν ως εισηγητής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, λαμβανομένου υπόψη του γεγονότος ότι το ρεύμα του Διαφωτισμού δεν εκπροσωπούσαν μόνο από εμπειριστές, άθεους ή αγνωστικιστές, αλλά και από εκείνους οι οποίοι επεδίωκαν να συγκεράσουν και να συνταιριάξουν την επιστημονική γνώση με την χριστιανική πίστη¹⁴⁰.

Ο Ευγένιος Βούλγαρις μετέφρασε το έργο που με ψευδώνυμο είχε δημοσιεύσει ο Βολταίρος «*Essai historique et critique sur les dissensions des églises de Pologne*» (1766), ήτοι «*Δοκίμιον ιστορικόν και κριτικόν περι τῶν διχονοιῶν τῶν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Πολωνίας*»¹⁴¹. Πιο αναλυτικά, ο Βούλγαρις επισύναψε το «*Σχεδίασμα περί Ανεξιθρησκείας*» στην μετάφραση που πραγματοποίησε στο ανωτέρω έργο του Βολταίρου, το οποίο δημοσιεύθηκε ανώνυμα το έτος 1768 στη Λειψία της Γερμανίας, αποβλέποντας στην προώθηση της ιδέας της ανεξιθρησκείας. Επισημαίνεται δε ότι η μετάφραση του Βούλγαρι συνοδευόταν από μακροσκελείς σημειώσεις ιστορικού και κριτικού χαρακτήρα, καθώς επίσης και από ένα δοκίμιο του ιδίου, στο κείμενο του οποίου ανέπτυξε τις προσωπικές του απόψεις περί

¹³⁷ G. Henderson, *The revival of Greek thought, 1620-1380*, Scottish Academic Press London, Distributed by Chatto and Windus, Edinburgh 1971, σ. 85.

¹³⁸ Π. Κιτρομηλίδης, «Η πολιτική σκέψη του Ευγένιου Βούλγαρη», στο: *Τα Ιστορικά*, τχ. 12-13 (1990), σ. 167-168.

¹³⁹ Π. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες, ό. π.*, σ. 19.

¹⁴⁰ Π. Κιτρομηλίδης, «Το όραμα της Ελευθερίας στην ελληνική κοινωνία», στο: *Σύναξη*, 54 (1995), σ. 33.

¹⁴¹ Ι. Σπυράλατος, «Η πολιτική και θεολογική θεμελίωση της ανεξιθρησκείας στο έργο του Ευγένιου Βούλγαρη», στο: Ελένη Αγγελομάτη – Τσουγκαράκη (επιμ.), *Ευγένιος Βούλγαρης: Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου*. Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006, Αθήνα 2009, σ. 255-269.

ανεξιθρησκίας, αποβλέποντας με τα εν λόγω προσωπικά του σχόλια στην παροχή διδακτικών διευκρινίσεων. Οι εν λόγω σημειώσεις καταδεικνύουν τον ειλικρινή θαυμασμό που έτρεφε ο Βούλγαρις στο πρόσωπο του σπουδαίου Διαφωτιστή Βολταίρου¹⁴².

Περαιτέρω, έχει υποστηριχθεί ότι η μετάφραση του έργου του Βολταίρου εκ μέρους του Ευγενίου Βούλγαρι αποτελεί έναν εξόφθαλμο αγώνα υπέρ της ορθόδοξης πίστης, γεγονός το οποίο κατατάσσει τον τελευταίο στους παραδοσιακούς Ορθοδόξους. Επιπλέον, υποστηρίζεται ότι το «*Σχεδιάσμα*» του Ευγενίου Βούλγαρι καταδεικνύει τη διάσταση απόψεων μεταξύ αυτού και του Βολταίρου σε σχέση με τη θεωρητική προσέγγιση του ζητήματος της ανεξιθρησκίας, καθώς έχει διατυπωθεί ότι το περιεχόμενο του «*Σχεδιάσματος*» δεν οδηγεί στη διαπίστωση ότι ο Βούλγαρις βρισκόταν σε πλήρη σύμπλευση με τις ιδέες του Βολταίρου, εν αντιθέσει με τον Αδαμάντιο Κοραή, ο οποίος είχε δεχθεί επίδραση σε μεγάλο βαθμό από τον Γάλλο φιλόσοφο, συγγραφέα και διανοητή. Εκείνο το οποίο μετά βεβαιότητας δύνανται να υποστηριχθεί είναι το γεγονός ότι, την δεδομένη χρονική περίοδο, ο Βούλγαρις θαύμαζε ιδιαιτέρως τον Βολταίρο, ενώ άξια μνείας είναι η παραδοχή του ίδιου του Βούλγαρι, σύμφωνα με την οποία δύναται κανείς να διδαχθεί πολλά από τον Βολταίρο αναφορικά με ζητήματα θρησκευτικών διαφορών¹⁴³.

Παρά το γεγονός ότι πραγματοποίησε τις σπουδές του στη Δύση, ο Έλληνας λόγιος φέρει μέσα του την Ορθόδοξη Ανατολή, εισηγούμενος τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό και διδάσκοντας την προσαρμογή των παγιωμένων απόψεων της Ανατολής στις καινοφανείς και πρωτοποριακές αρχές της Δύσης, καθώς εντάσσεται σε μια ομάδα, η οποία έχοντας κατανοήσει εις βάθος και έχοντας αφομοιώσει ειλικρινώς το περιεχόμενο της ορθόδοξης παράδοσης, δεν αγωνιά στο ενδεχόμενο εισροής νέων ιδεωδών, αξιών και στοιχείων¹⁴⁴.

Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η έννοια της ανεξιθρησκίας, ενώ η διαχείρισή της στην πράξη αποτελούσε μείζον ζήτημα κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, διάστημα κατά το οποίο κατέστη εφικτός ο ακριβής καθορισμός του περιεχομένου της εν λόγω έννοιας. Πιο συγκεκριμένα, ο όρος «*toleration*» και οι παραπλήσιες έννοιές του, όπως λόγου χάρη δικαίωμα, αναγνώριση, άδεια και

¹⁴² G. Henderson, *The revival of Greek thought, 1620-1380*, ό. π., σ. 69-70.

¹⁴³ G. Henderson, ό. π., σ. 70.

¹⁴⁴ Γ. Μεταλληνός, «Εκκλησία και επιστήμη τον 18ο αιώνα», στο: *Σύναξη*, 18 (1986) σ. 73-74.

συνύπαρξη, είχαν πολλάκις επεξηγηθεί εντός της Γηραιάς Ηπείρου, τόσο κατά την πρώιμη όσο και κατά τη νεότερη εποχή. Εντούτοις, τα δεδομένα τα οποία ανέκυσαν ύστερα από τη Μεταρρύθμιση δημιούργησαν την ανάγκη για επαναπροσδιορισμό του περιεχομένου και του ρόλου της λέξης «ανεξιθρησκία». Ο Βούλγαρις καινοτομεί, όταν μεταφράζει τον λατινικό όρο «*tolerantiam*» με τον όρο «ανεξιθρησκία», καθώς η εν λόγω κίνηση λογίζεται ως η πιο σημαντική στιγμή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στο ζήτημα της θρησκευτικής πολιτικής, δεδομένου ότι με τον Βούλγαρι η έννοια της ανοχής των ετεροθρήσκων αποτέλεσε σημείο αναφοράς στη νεότερη πολιτική θεωρία του Διαφωτισμού στις χώρες της Ανατολής¹⁴⁵.

Καθίσταται σαφές εκ των ανωτέρω ότι ο Βούλγαρις καινοτόμησε, καθώς συνέβαλε στη διάδοση της ιδέας της ανοχής, η οποία ενώ προϋπήρχε στη Δύση, εντάχθηκε πλέον στις χώρες τις καθ' ημάς Ανατολής, αποτελώντας ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Εντούτοις, ο Βούλγαρις παραμένει αρκετά αδιάλλακτος στο ζήτημα της ανεξιθρησκίας, θέτοντας σαφή όρια και επιθυμώντας να αναχαιτίσει τη διάδοση της εκδοχής του Βολταίρου όσον αφορά στην ανοχή στην Ορθόδοξη Ανατολή και διατυπώνοντας την πλήρη διαφωνία του προς την θρησκευτική ανοχή των Ευρωπαίων φιλοσόφων. Συνεπώς, είναι εξόφθαλμο το γεγονός ότι ο τρόπος με τον οποίο κατανοεί ο Βούλγαρις την έννοια της ανεξιθρησκίας επουδενί σχετίζεται με την ορθολογιστική θρησκευτική ανοχή των φιλοσόφων του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού¹⁴⁶.

3.3. Οι Κολλυβάδες Πατέρες

Οι Κολλυβάδες Πατέρες βρίσκονται στον αντίποδα των Ευρωπαϊστών και τους απενεμήθη σκωπτικά και χλευαστικά η εν λόγω προσωνομία, καθώς εναντιώνονταν στην τέλεση των μνημοσύνων τις Κυριακές με την αιτιολογία ότι πρόκειται για την ημέρα της Αναστάσεως του Κυρίου και κατά συνέπεια, μόνο την ημέρα του Σαββάτου ήταν επιτρεπτή η τέλεση μνημοσύνων. Το Κολλυβαδικό Κίνημα συγκροτήθηκε αρχικά στο Άγιον Όρος¹⁴⁷ και επεκτάθηκε μεταγενέστερα στο σύνολο των ορθοδόξων περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η εν λόγω διένεξη

¹⁴⁵ Ι. Σπυράλατος, «Η πολιτική και θεολογική θεμελίωση της ανεξιθρησκίας στο έργο του Ευγένιου Βούλγαρη», *ό. π.*, σ. 258.

¹⁴⁶ Κ. Μανίκας, *Ευγένιος Βούλγαρης και ανεξιθρησκεία. Ιστορική και θεολογική προσέγγιση*, Αθήνα 2009, σ. 38, 66, 69.

¹⁴⁷ Κ. Παπουλίδης, «Περίπτωσης πνευματικής επίδρασης του Άγιου Όρους εις τὸν Βαλκανικὸν ἄρον κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα», στο: *Μακεδονικά*, τχ. 9 (1969), σ. 278.

αναφορικά με το ζήτημα του χρόνου τελέσεως των μνημοσύνων τέθηκε ενώπιον της Μεγάλης Εκκλησίας με επισιμότητα από τους Κολλυβάδες Πατέρες, οι οποίοι απαίτησαν παρέμβαση της τελευταίας με σκοπό να τεθεί τέλος στην διχοστασία και την δημιουργηθείσα αναστάτωση εντός του Αγιωνύμου Όρους. Άξιο επισήμανσης είναι το γεγονός ότι οι θέσεις των Κολλυβάδων Πατέρων καταδεικνύουν θεολογική εγρήγορση και συνειδητοποίηση των βιωματικών προτεραιοτήτων της Εκκλησίας, ενώ παράλληλα καθίσταται σαφές ότι τα επιχειρήματα των πολεμίων του Κινήματος απεδείχθησαν αίοια, δίχως θεολογικό υπόβαθρο.

3.3.1. Άγιος Αθανάσιος Πάριος

Σκαπανέα του κινήματος των Κολλυβάδων και σημαντικότετη πνευματική φυσιογνωμία του 18^{ου} αιώνα αποτελεί ο Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος, του οποίου το επώνυμο παραπέμπει στον τόπο καταγωγής του, την Πάρο, φαινόμενο όχι σπάνιο για την εν λόγω εποχή¹⁴⁸. Το ιδεολογικό υπόβαθρο του Παρίου (και κατ' επέκταση το συγγραφικό του έργο) συνδέεται άμεσα με το γεγονός ότι ο Άγιος θεωρούσε πως «η μεταφύτευση στην ορθόδοξη Ανατολή ενός δυτικοευρωπαϊκού ιδεώδους συνεπάγεται και την άκριτη μεταφορά της εσωτερικής πολιτιστικής σύγκρουσης ενός περιβάλλοντος στο οποίο ο χριστιανισμός γίνεται φιλοσοφικό σύστημα»¹⁴⁹. Οι υποστηρικτές του απόλυτου απομονωτισμού, στους οποίους συγκαταλέγεται και ο Άγιος, διέκριναν στην αρνητική τους τοποθέτηση έναντι της Δύσης τον πιο πρόσφορο τρόπο δια του οποίου θα οδηγούσαν σε αυτεπίγνωση όσους Έλληνες τελούσαν σε απόγνωση. Επιπλέον, επιζητούσαν την απομόνωση εκτιμώντας ότι η πεφωτισμένη και σοφή Ευρώπη ελλόχευε πραγματικούς και μείζονες κινδύνους για τον Ελληνισμό και πρωτίστως, την Ορθοδοξία. Άλλωστε, δεν ήταν εφικτό να ξεχασθεί το ακανθώδες σχίσμα των δύο Εκκλησιών, ήτοι Ορθόδοξης και Καθολικής, του έτους 1054¹⁵⁰.

Δεδομένων αυτών, οι επιφυλάξεις του Αγίου Πατέρα προς την Ευρώπη κρίνονταν απολύτως δικαιολογημένες, κυρίως εάν ληφθεί υπόψη και το γεγονός της προκλητικής προβολής των ρηζικέλευθων ιδεών της Δυτικής Ευρώπης στην Ανατολή

¹⁴⁸ Α. Καλαμάτας, «Ο Βίος του Αγίου Αθανασίου του Παρίου. Χρονολογικά», στο: *Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος. Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου* (Πάρος 29 Σεπτεμβρίου – 4 Οκτωβρίου 1998), Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας, Πάρος 2000, σ. 51.

¹⁴⁹ Δ. Τσεντικόπουλος, «Βασικές κατευθύνσεις της διδασκαλίας του Αγίου Αθανασίου του Παρίου», στο: *Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος: Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου* (Πάρος 29 Σεπτεμβρίου – 4 Οκτωβρίου 1998), Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας, Πάρος 2000, σ. 119- 137.

¹⁵⁰ Α. Παπαδερός, *Μετακένωσις. Ελλάδα. Ορθοδοξία. Διαφωτισμός κατά τον Κοραή και τον Οικονόμο, ό. π., σ. 87.*

από τους φανατικούς θιασώτες τους. Άξιο επισήμανσης είναι το γεγονός ότι ο Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος επουδενί διέθετε κίνητρα, όταν αντιτάχθηκε και στηλίτευσε το κίνημα του Διαφωτισμού και τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης, καθώς επίσης και όταν απέτρεψε τους νέους να μεταβούν στις ευρωπαϊκές χώρες για πραγματοποίηση ακαδημαϊκών σπουδών¹⁵¹. Ο Άγιος Πατέρας συμπύκνωσε και επανέλαβε με παρρησία τις θέσεις μεγάλης μερίδας του κλήρου, η οποία ήταν αντίθετη προς τις πρωτοποριακές ιδέες της Δύσης από φόβο ότι ενδεχόμενη επικράτησή τους θα επέφερε μείζονα και ανεπανόρθωτα πλήγματα στην Ορθοδοξία¹⁵².

Ο Άγιος εκφράζει πικρία θεωρώντας ότι οι αξιόλογοι ιεράρχες έχουν εκλείψει, καθώς επίσης και σχετικά με το γεγονός ότι αρκετοί Ελληνορθόδοξοι νέοι πραγματοποιούσαν ήδη επί των ημερών του τις σπουδές τους στην Ευρώπη: *«Εἶναι ἀξία ταλανισμοῦ ἡ Ἑλλάς διὰ δύο αἴτια. Τὸ πρῶτον εἶναι αὐτὸ τοῦτο ὁποῦ τρέχουσιν εἰς τὴν Εὐρώπην τὰ τέκνα της. Τὸ δεύτερον εἶναι, ὁποῦ δὲν ἔχει ποιμένας. Ποιμένας λέγω, ἀλλ' ὄχι μισθωτούς, καθὼς εἶναι σχεδὸν ὅλοι τὴν σήμερον, οἱ ὅποιοι εἰς κάθε ἄλλο καταγίνονται, ἔξω ἀπὸ τὴν φροντίδα τῶν ψυχῶν ὁποῦ ἐνεπιστεύθησαν. Ἐκεῖνοι ὁποῦ πηγαίνουν εἰς τὴν Εὐρώπην διαιροῦνται εἰς δύο. Ἄλλοι πηγαίνουν διὰ χρήματα, ἄλλοι διὰ μαθήματα»*¹⁵³. Σύμφωνα με τον Άγιο Πατέρα, αμφότερες οι κατηγορίες είναι σε κάθε περίπτωση καταδικαστέες.

Περαιτέρω, βάσει του Αθανασίου Παρίου η «θύραθεν σοφία» αποδεικνύεται επιβλαβής και ζημιογόνα, δεδομένου ότι οι Δυτικοί, και πρωτίστως οι Γάλλοι, με πρωτοστάτη τον Βολταίρο, χρησιμοποιούν την παιδεία για να κρίνουν τα δόγματα της πίστεως, συνεπώς η επίκληση στη θύραθεν σοφία θεωρείται επιζήμια βλαπτική: *«Ἐσχάτη καὶ χειρίστη τέλος πάντων τῶν καταχρήσεων τῆς φιλοσοφίας εἶνε ἡ καθ' ἣν τολμῶσι νὰ κρίνωσι καὶ ἀνακρίνωσι τὰς θείας Γραφὰς, καὶ ἀκονῶσι τὴν φιλοσοφικὴν αὐτῶν γλώσσαν ἐναντίον τῆς Θείας Προνοίας! Ἐν τοιαύτῃ χρήσει, πρόκειται πασιδηλον, ὅτι κακὴ ἀποβαίνει καὶ ὀλεθρία καὶ ψυχοβλαβεστάτη, μισητὴ καὶ ἀποτρόπαιος ἡ θύραθεν παιδεία»*¹⁵⁴. Σύμφωνα με τον Άγιο Πατέρα, δεν είναι δόκιμο

¹⁵¹ Θ. Ζήσης, «Η θεολογική προσφορά του Αγίου Αθανασίου του Παρίου», στο: *Ο Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος, 1721-1813: Πρακτικά Πνευματικού Συμποσίου* (Χίος, 6-7 Ιουλίου 2002), Αθήνα 2004, σ. 52-53.

¹⁵² Π. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, ό. π., σ. 40.

¹⁵³ Α. Φωτόπουλος, *Έλεγχος του ψευδοταλανισμού της Ελλάδος: ορθόδοξη απάντηση στη δυτική πρόκληση περί τα τέλη του ΙΗ' αιώνα*, Εταιρεία Ιστορικών Σπουδών επί του Νεώτερου Ελληνισμού, Αθήνα 1992, σ. 336.

¹⁵⁴ Α. Πάριος, *Περὶ τῆς ἀληθοῦς φιλοσοφίας, ἢ ἀντιφώνησις πρὸς τὸν παράλογον ζῆλον τῶν ἀπὸ τῆς Εὐρώπης ἐρχομένων φιλοσόφων*, Ερμούπολη 1866, σ. 67-68.

για τα δόγματα της πίστης να τίθενται υπό το πρίσμα του ορθολογισμού, διότι αφενός η πίστη αποκαλύπτεται στον άνθρωπο (μη αφήνοντας περιθώρια εκμάθησής της) και αφετέρου ο άνθρωπος είναι πολύ ασήμαντος για να την κρίνει¹⁵⁵. Οι Δυτικοί, ήτοι οι Ευρωπαίοι, αποπειρώνται να συσχετίσουν την πίστη με την γνώση, γεγονός το οποίο είναι καταδικαστέο κατά την άποψη του Παρίου, ο οποίος δεν διστάζει να δηλώσει για την Ευρώπη ότι «*εἶνε το χάος τῆς ἀπωλείας, τὸ βάραθρον τοῦ Ἄδου*»¹⁵⁶. Σύμφωνα με την άποψη του Αγίου Πατέρα, είναι εσφαλμένο το γεγονός ότι οι Δυτικοί θεωρούν τους εαυτούς τους πεφωτισμένους· παράλληλα, ο Άγιος απορρίπτει μεταξύ άλλων και την άποψη των Δυτικών, σύμφωνα με την οποία σοφοί είναι μονάχα οι τελευταίοι, καθώς είναι κοινωνοί της «*ἐξῶ σοφίας*», ήτοι της φιλοσοφίας¹⁵⁷.

Ἐτι περαιτέρω, ο Άγιος Πατέρας χαρακτηρίζει ολόκληρο τον δυτικό πολιτισμό και τους Καθολικούς ως αιρετικούς, καταδικάζοντας συνάμα και τα υπόλοιπα θεολογικά ρεύματα, όπως είχαν διαμορφωθεί κατά τον 16^ο αιώνα, δηλώνοντας ότι «*ἀνήγειρε πρὸς ὄλεθρον τῶν εὐσεβῶν ὁ διάβολος ἐκ τῆς Δύσεως μίαν ἄλλην νεωτέραν αἵρεσιν, τὴν λατινικὴν λέγω αἵρεσιν, διαφορετικὴν μὲν τὸ ὄνομα, παρομοίαν δὲ μὲ τὰς προλαβούσας καὶ φέρουσιν εἰς ἀπώλειαν. Καὶ μὲ αὐτὴν ἐπλάνησαν ὅλην τὴν Δύσιν. Ἡ ὁποία αἵρεσις ἐγέννησεν ἔπειτα κλάδους καὶ διαφόρους αἵρέσεις, Λουθήρους, Καλβίνους, Λουθηροκαλβίνους, Εὐαγγελιστὰς καὶ ἄλλους ἀναριθμήτους· ἡ ὁποία ἀφ' ἑαυτῆς ἐγέννησε τὸν ἀφανισμόν της, διὰ τὸ φανῆ ὅτι ἦτον σαθρὰ καὶ ἄστατος, ὡς ἀπὸ ἀδόκιμον νοῦν γεγεννημένη*»¹⁵⁸. Ἄξιο αναφοράς είναι στο σημείο αυτό το γεγονός ότι, σύμφωνα με τον Άγιο Αθανάσιο τον Πάριο, ο Βολταίρος αποτελεί το χείριστο πρότυπο, καθώς εκτιμά ότι αμφισβητεί την ορθόδοξη πίστη, η οποία γνωστοποιείται σε εμάς εξ αποκαλύψεως. Τούτου δοθέντος, ο Άγιος δηλώνει περί του προσώπου του Βολταίρου ότι «*ἐκεῖνος ὁμολογουμένως εἶναι υἱὸς τῆς ἀπωλείας, ὡς ἐθνικός καὶ ἀσεβής. Καὶ τοιοῦτος κατ' ἐξοχὴν ἀνεφάνη ὁ παμμίαιρος Βολτέρ*»¹⁵⁹. Μολαταύτα, δεν καταδικάζει συλλήβδην τα συγγράμματα του Βολταίρου, επισημαίνοντας πως «*Ἐδῶ μὴ στοχασθῆς ὅμως ὅτι καταφρονῶ ὅσα εἰς τὰ*

¹⁵⁵ Α. Πάριου, *Ἀλεξίκακον φάρμακον, ἥτοι πνευματικὸν ἐγχειρίδιον*, επιμ. Σαμουήλ του ἐξ Ἄνδρου, Λειψία 1818, σ. 8.

¹⁵⁶ Α. Πάριος, *Περὶ τῆς ἀληθοῦς φιλοσοφίας*, ὁ. π., σ. 51.

¹⁵⁷ Π. Νούτσος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Τα ὅρια της διακινδύνευσης*, Αθήνα 2005, σ. 510.

¹⁵⁸ Αδαμάντιος Κοραΐς, *Ἀδελφικὴ διδασκαλία: πρὸς τοὺς εὐρισκομένους κατὰ πάσαν τὴν Ὀθωμαντικὴν ἐπικράτειαν Γραικούς*, εισαγωγή – επιμέλεια Γιώργος Βαλέτας, Αθήνα 1949, σ. 28-29.

¹⁵⁹ Α. Πάριου, *Ἀλεξίκακον φάρμακον, ἥτοι πνευματικὸν ἐγχειρίδιον*, ὁ. π., σ. 8.

συγγράμματα τοῦ Βολταίρ εἶναι ἀληθῆ, καὶ ὠφέλιμα. Τὴν ἀπάτην τοῦ ἀποφεύγω, ὄχι τὴν ἀλήθειαν»¹⁶⁰.

3.3.2. Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης

Ὁ Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης, κατὰ κόσμον Νικόλαος Καλλιβούρτζης, γεννήθηκε στὴ Νάξο τὸ ἔτος 1749¹⁶¹ καὶ σε ηλικία δεκαἕξι (16) ἐτῶν μετέβη στὴ Σμύρνη με σκοπὸ νὰ φοιτήσῃ στὴν Εὐαγγελικὴ Σχολή, στὴν ὁποία συσπουδαστὴς τοῦ υπῆρξε ὁ μετέπειτα μαρτυρικός Πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄¹⁶². Ἄξιο ἐπισήμανσης εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ σπουδές τοῦ Ἁγίου ἐπικεντρώθηκαν στὴν Θεολογία καὶ τὴν σχολικὴ Φιλοσοφία¹⁶³, ἐνῶ τὴν ἴδια στιγμὴ πραγματοποίησε σπουδές στὴν ἰταλικὴ καὶ γαλλικὴ γλῶσσα, καθὼς ἐκδήλωνε μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν τότε πνευματικὸ κόσμον τῆς Δύσης. Οἱ βραχύβιες σπουδές τοῦ δὲν τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ διδαχθῆ τις θετικὲς ἐπιστῆμες ἢ τὴ νεωτερικὴ φιλοσοφία, τὰ ὁποῖα ἀμφοτέρωθεν ἀποτελοῦσαν τὰ σημαντικότερα ἀντικείμενα σπουδῶν τῆς ἐποχῆς¹⁶⁴, ἐνῶ παράλληλα διευκρινίζεται τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ταξίδεψε σὲ χώρες τῆς Ἑυρώπης καὶ δὲν πραγματοποίησε ἀνώτερες σπουδές, καθὼς διατήρησε τὴ μόρφωση τῆς ἀρχαιογνωσίας ποὺ ἀποκόμισε κατὰ τὴν φοίτησή τοῦ στὴν Εὐαγγελικὴ Σχολή, ἔχοντας κατακτήσει ἀπλῶς βασικὲς σχολικὲς γνώσεις Φιλοσοφίας καὶ Θεολογίας¹⁶⁵. Τὸ ἔτος 1775, ὑστερα ἀπὸ προτροπὴ τῶν Κολλυβάδων Πατέρων, ἀποφάσισε νὰ μεταβεῖ στὸ Ἅγιον Ὄρος, ὅπου ἐκάρη μοναχὸς στὴν ἱερά μονή τοῦ Ἁγίου Διονυσίου, λαμβάνοντας κατὰ τὴν κουρά τοῦ τὸ ὄνομα Νικόδημος¹⁶⁶.

Ὁ Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης συγκαταλέγεται μεταξὺ τῶν πολυγραφότατων λογίων τῆς Ὄθωμανοκρατίας¹⁶⁷. Πιο συγκεκριμένα, ὁ ἀκαδημαϊκὸς Πασχάλης

¹⁶⁰ Α. Πάριου, *ὁ. π.*, σ. 44.

¹⁶¹ Χ. Γιανναράς, *Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 19962, σ. 196.

¹⁶² Α. Κύρκος, *Ἀπὸ τὴν ἀντίπερα ὄχθη τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Οἱ ἀγνοημένοι υπέρμαχοι τῆς παιδείας τοῦ γένους*, Ἀθήνα 2015, σ. 181.

¹⁶³ Ἐπισημαίνεται στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅτι ἡ σχολικὴ Φιλοσοφία («*Schulphilosophie*») ἀποτελοῦσε τὴν ὑψίστη μορφή μάθησης τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν τεχνῶν καὶ διακρινόταν ἀπὸ τὴν «*εγκύκλια ἐκπαίδευση*», καθὼς διδασκόταν ἀποκλειστικὰ σὲ ἀνώτερα ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα, τὰ ὁποῖα ὀνομάζονταν Ἀκαδημίες ἢ Πανδιδακτήρια (βλ. ἀναλυτικά: Π. Νούτσος, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς. Τὰ ὅρια τῆς διακινδύνευσης*, Ἀθήνα 2005, σ. 80).

¹⁶⁴ Χ. Γιανναράς, *Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴν Νεότερη Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 2021, σ. 196.

¹⁶⁵ Α. Κύρκος, *Ἀπὸ τὴν ἀντίπερα ὄχθη τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ὁ. π.*, σ. 182-183.

¹⁶⁶ Κ. Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία, ὁ. π.*, σ. 624.

¹⁶⁷ βλ. ἀναλυτικὰ σχετικὰ με τὸ θέμα: Κ. Καραϊσαρίδης, *Ὁ Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης καὶ τὸ λειτουργικὸ τοῦ ἔργο*, Ἀθήνα 1998, σ. 55-60. Ἐπισημαίνεται ὅτι ἔχουν καταγραφῆ ἕως καὶ 108

Κιτρομηλίδης επισημαίνει πως, παρά το γεγονός ότι ο Άγιος Πατέρας χαρακτηρίζεται ως ο θεωρητικός εμπνευστής του κινήματος των Κολλυβάδων, ανευρίσκονται και εντοπίζονται πολυάριθμες δυτικές επιδράσεις στα έργα του, ενώ εξίσου εξόφθαλμο είναι το γεγονός ότι αντλεί πολυάριθμα επιχειρήματα από τη ρωμαιοκαθολική Θεολογία¹⁶⁸. Στον αντίποδα της άποψης αυτής βρίσκεται η άποψη του Εμμανουήλ Φραγκίσκου, ο οποίος σε άρθρο του το έτος 1993 διατείνεται ότι ο Άγιος επουδενί επηρεάστηκε από τους Λατίνους και τον Καθολικισμό και μάλιστα, εις επίρρωσιν της εν λόγω άποψής του προβάλλει το επιχείρημα ότι οι συναναστροφές Ορθοδόξων και Καθολικών περί το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα δεν αποτελούσαν συνηθισμένο φαινόμενο. Επιπλέον, ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι στα νησιά του Αιγαίου, τα οποία επισκέφθηκε ο Άγιος Πατέρας, υπήρχε περί τα μέσα του 18^{ου} αιώνα κλίμα εφεκτικότητας και αλλοτρίωσης μεταξύ Ορθοδοξίας και Καθολικισμού και δεδομένου αυτού, το οικογενειακό, κοινωνικό και θρησκευτικό περιβάλλον εντός του οποίου ανετράφη ο Νικόδημος απέκλειε όχι μόνο την ανάπτυξη επαφών, αλλά ακόμη και την ανάπτυξη οποιασδήποτε αλληλεπίδρασης μεταξύ των δύο πλευρών¹⁶⁹. Έπειτα, παρά το γεγονός ότι ο Νικόδημος ο Αγιορείτης στηλιτεύει όσους ταξίδευαν στην Ευρώπη με σκοπό να πραγματοποιήσουν σπουδές, το συγγραφικό του έργο βρίθει επιρροών από την Καθολική Εκκλησία¹⁷⁰.

Ο Άγιος Πατέρας μέσω του ιδιαίτερος γνωστού έργου του με τον τίτλο «Χρηστοθήεια» όχι μόνον ασκεί δριμεία κριτική, αλλά καταδικάζει με ιδιαίτερος σκληρή γλώσσα τα τραγούδια, τους εορτασμούς, τους χορούς, τη μουσική, πάσης φύσεως παιχνίδια και τους γέλωτες, οραματιζόμενος μια κοινότητα με αυστηρούς κανόνες ηθικής¹⁷¹. Μάλιστα, ιδιαίτερη σημασία παρουσιάζει το γεγονός ότι στο εν

αγιολογικά και υμνογραφικά εκδεδομένα ή ανέκδοτα, μείζονα ή ελάσσονα έργα του Αγίου Πατέρα [βλ. αναλυτικά: Α. Πασχαλίδης, «Άγνωστα και αυτόγραφα υμναγιολογικά έργα του Αθανασίου του Παρίου σε αγιορείτικα χειρόγραφα», στο: *Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος*. Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου (Πάρος 29 Σεπτεμβρίου - 4 Οκτωβρίου 1998), Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας, Πάρος 2000, σ. 263].

¹⁶⁸ Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, ό. π.*, σ. 442.

¹⁶⁹ Ε. Φραγκίσκος, "«Αόρατος Πόλεμος» (1796), «Γυμνάσματα Πνευματικά» (1800). Η πατρότητα των «μεταφράσεων» του Νικόδημου Αγιορείτη", στο: *Ο Ερασιστής*, 19 (1993), σ. 131-132.

¹⁷⁰ Χ. Τζώγας, *Η περί μνημοσύνων έρις εν Αγίω Όρει κατά τόν ΙΗ' αιώνα* (διδασκαρική διατριβή), Θεολογική Σχολή, Τμήμα Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 48, διαθέσιμο στο: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/23473>, ημερομηνία προσπέλασης: 20/11/2022.

¹⁷¹ Γ. Τζεδόπουλος, *Ορθόδοξοι Νεομάρτυρες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η συγκρότηση της πρακτικής και της ερμηνείας του ομολογιακού θανάτου* (διδασκαρική διατριβή), Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2012, σ. 367, διαθέσιμο στο: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/33200>, ημερομηνία προσπέλασης: 20/11/2022.

λόγω έργου του, ο Άγιος Πατέρας, προτρέπει τους Χριστιανούς να απέχουν από την υιοθέτηση των ελληνικών ηθών, ήτοι του τρόπου ζωής των αρχαίων Ελλήνων, καθώς εμμένει απαρέγκλιτα στην τήρηση της βυζαντινής παράδοσης. Τούτου δοθέντος, καταδικάζει συλλήβδην και άνευ διακρίσεως τα «*νεωτερίσματα*», ήτοι τις καινοφανείς φιλοσοφικές και κοινωνικές ιδέες της εποχής του, ενώ στις ομιλίες του και τα κηρύγματά του προς τους Ελληνορθοδόξους του 19^{ου} αιώνα κάνει λόγο για το «*άπιστο Έθνος των Ελλήνων*», ήτοι τους ειδωλολάτρες αρχαίους Έλληνες¹⁷². Ο Νικόδημος ο Αγιορείτης μέσω του συγγραφικού του έργου όχι μόνο επιδιώκει την προβολή της Ορθοδοξίας και των χρηστών ηθών ως γενικευμένο πρότυπο, αλλά πολύ περισσότερο να εναντιωθεί στο εκκοσμικευμένο πνεύμα της εποχής, το οποίο είναι γέννημα και αποτέλεσμα των ρηζικέλευθων και καινοφανών ιδεών που προήλθαν την εποχή εκείνη από τη Δύση, επιτάσσοντας έναν ορθολογικό τρόπο θεώρησης των πραγμάτων.

3.4. Κωνσταντίνος Οικονόμος

Ο Κωνσταντίνος Οικονόμος γεννήθηκε το έτος 1780 στην Τσαριτσάνη της Θεσσαλίας και μετά το ξέσπασμα της Ελληνικής Επανάστασης κατέφυγε στην Οδησό της Ρωσίας, ασχολούμενος ενεργά με την παροχή υποστήριξης προς τον αγώνα, ενώ το έτος 1837 εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, υπερασπιζόμενος ένθερμα τις αυστηρές αρχές της Ορθοδοξίας έναντι των πιο φιλελεύθερων κληρικών¹⁷³. Άξιο μνείας είναι το γεγονός ότι, μετά την άφιξή του στην Ελλάδα, ο Οικονόμος θεωρείται ότι ανέπτυξε έντονη δράση κατά του κινήματος του Διαφωτισμού¹⁷⁴. Μολαταύτα, από το περιεχόμενο της αλληλογραφίας του καταδεικνύεται το γεγονός ότι εκδήλωσε ζωηρό ενδιαφέρον για τις εξελίξεις και τα επιστημονικά επιτεύγματα της Δύσης, χωρίς, ωστόσο, να απομακρύνεται από τη γνήσια ορθόδοξη παράδοση.

Πιο συγκεκριμένα, ένας εκ των αλληλογράφων του Οικονόμου, ο Κωνσταντίνος Μπαλάνος, του οποίου το όνομα είχε συνδεθεί με την υποστήριξη αναχρονιστικών ιδεών και την απαρέγκλιτη τήρηση της παράδοσης, παρότρυνε τον Οικονόμο με μία επιστολή την οποία απέστειλε από τα Ιωάννινα, όχι μόνο να μην αποκλίνει ο πρώτος από τη διδασκαλία των κλασικών μαθημάτων, αλλά να

¹⁷² Α. Κύρκος, *Από την αντίπερα όχθη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, ό. π., σ. 192-193.

¹⁷³ Κ. Δημαράς, *Ο Κοραΐς και η εποχή του*, Αθήνα 1953, σ. 55.

¹⁷⁴ Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό. π., σ. 475.

παραμένει προσηλωμένος στο κήρυγμα των αρχών και των ιδεωδών της ορθόδοξης πίστης, αναφέροντας αυτολεξεί: «τὰ τῆς ἐκκλησίας κράτυνε, τὰ τῆς ἐκκλησίας κήρυττε πατροπαράδοτα δόγματα, εἴτε ἔγγραφα εἴτε ἐκ παραδόσεως»¹⁷⁵. Παράλληλα, ο Μπαλάνος στηλιτεύει τους «ἀσόφους φιλοσόφους» και τους «καταφρονητὰς τῶν εὐαγγελικῶν δογμάτων»¹⁷⁶, πρωτίστως εκείνους οι οποίοι σχετίζονται με την Ευρώπη, αποσκοπώντας να επηρεάσει τον Οικονόμο να μην διδάσκει μαθήματα, τα οποία αποκλίνουν των επιταγών της Εκκλησίας. Δεδομένων αυτών, καθίσταται σαφές το γεγονός ότι ο Οικονόμος είχε μετά βεβαιότητας ξεκινήσει να διευρύνει τους πνευματικούς του ορίζοντες και να είναι περισσότερο δεκτικός σε διαφωτιστικές ιδέες.

Εν συνεχεία, στην εισαγωγή του έργου «*Τέχνης Ρητορικῆς*» ο Οικονόμος παρέχει συμβουλές σε εκείνους, οι οποίοι επιθυμούν να ασχοληθούν με την τέχνη της ρητορικής, διευκρινίζοντας ότι μόνο οφέλη διαθέτει για το ελληνορθόδοξο στοιχείο. Μάλιστα, επισημαίνεται ότι σκοπός του ρήτορα είναι να μπορέσει να μεταλαμπαδεύσει στο κοινό του το άσβεστο ενδιαφέρον υπέρ της πατρίδας, της πίστης, των επιστημών και της παιδείας, ενώ παράλληλα είναι έκδηλη η θέση του σύμφωνα με την οποία οι Ελληνορθόδοξοι καθίσταται αναγκαίο να υιοθετήσουν τα ιδεώδη του Διαφωτισμού, γεγονός το οποίο θα επιτευχθεί δια της μελέτης των επιστημών, της υιοθέτησης ορθολογικού τρόπου σκέψης και της αποστασιοποίησης και διαφοροποίησης από την αυστηρή ορθόδοξη παράδοση. Είναι βέβαιο το γεγονός ότι ο Οικονόμος είναι θιασώτης μιας εκπαίδευσης, η οποία έχει ως πυλώνες την Ορθοδοξία από τη μια και την Επιστήμη από την άλλη, καθώς όπως σημειώνει ο ίδιος: «*Πρώτιστον, λοιπόν, μάθημα χρεωστοῦσιν οἱ Ἕλληνες νὰ διδάσκωνται ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων τὰ δόγματα καὶ τὰς ἐντολάς τῆς ἀμωμήτου πίστεως [...] καὶ τῆς ἄλλης σοφίας, οὐ μόνον τῆς Ἐκκλησιαστικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς κοσμικῆς*»¹⁷⁷.

¹⁷⁵ Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εἰς Οικονόμων, *Αλληλογραφία*, τ. 1, 1802-1817, επιμέλεια Κώστας Λάμπας και Ρόδη Σταμούλη, Αθήνα 1989, σ. 64.

¹⁷⁶ Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εἰς Οικονόμων, *Αλληλογραφία*, ὁ. π., σ. 64.

¹⁷⁷ Κ. Οικονόμος, *Τα σωζόμενα εκκλησιαστικά συγγράμματα*, τ. 1, Αθήνα 1862, σ. 134-135.

Επίλογος

Το σπουδαίο φιλοσοφικό και πνευματικό κίνημα του Διαφωτισμού αξίωσε την πνευματική απελευθέρωση της ανθρώπινης σκέψης μέσα από την καλλιέργεια και την πρόοδο των Θετικών Επιστημών, ήτοι των Μαθηματικών, της Αστρονομίας, της Φυσικής και της Χημείας. Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός επηρέασε υπέρμετρα τις ελληνόφωνες κοινότητες εντός και εκτός Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από το έτος 1774 έως και το 1821, οδηγώντας στην ανάπτυξη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, ο οποίος ήκμασε ιδιαίτερος στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και στις ελληνικές παροικίες της Κεντρικής Ευρώπης, αποβλέποντας στην πνευματική άνοδο του υπόδουλου ελληνισμού και την αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού.

Ο όρος «*Νεοελληνικός Διαφωτισμός*» επινοήθηκε το 1945 από τον φιλόλογο, κριτικό και ιστορικό της νεοελληνικής λογοτεχνίας, Κωνσταντίνο Θ. Δημαρά, ο οποίος προέβη σε ανασύνθεση των χαρακτηριστικών του ευρωπαϊκού κινήματος στην ελληνική του εκδοχή. Απόρροια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού υπήρξε η «συνάντηση» των παραδοσιακών αρχών της Ορθοδοξίας με τις ρηξικέλευθες και καινοφανείς αρχές της Δύσης. Η Ορθόδοξη Εκκλησία αντιμετώπισε με μένος τις ιδέες του Διαφωτισμού, εκλαμβάνοντας το περιεχόμενό τους ως υβριστικό, καθώς εκτιμούσε πως η υπέρ το δέον επίκληση και χρήση του ορθολογισμού θα προκαλούσε αλλοίωση σε θεμελιώδεις αρχές της Ορθοδοξίας. Στον αντίποδα αυτών, οι Έλληνες λόγιοι ανεδείχθησαν υπέρμαχοι των αρχών του Διαφωτισμού και αντιμετώπισαν με ενθουσιασμό την νεωτερικότητα, καθώς την εξελάμβαναν ως εξαιρετική αφορμή για πνευματική αφύπνιση, αναγέννηση και εξέλιξη των υποδουλωμένων Ελλήνων, απορρίπτοντας την κριτική της Μεταμοντέρνας Σκέψης και της Σχολής της Φρανκφούρτης, η οποία διακήρυττε την «Δικτατορία του Διαφωτισμού» με την απολυτοποίηση των επιστημών και του ορθολογισμού.

Σφοδροί πολέμιοι του Διαφωτισμού ανεδείχθησαν οι μοναχοί και οι ιερωμένοι, με ορισμένες εξαιρέσεις, καθώς αμφοτέρως οι πλευρές ενέμεναν απαρέγκλιτα σε μια αυστηρώς ορθόδοξη θεώρηση των πραγμάτων, ενώ κατέστη εντέλει σαφές ότι το κίνημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού δεν ευοδώθηκε, καθώς στον ελληνικό χώρο δεν είχαν ωριμάσει οι κατάλληλες συνθήκες για την επιτυχή υποδοχή και την μεταφύτευση τέτοιων αλλαγών. Όπως ακριβώς ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός πρέσβευε την αποτίναξη κάθε εκκλησιαστικής αυθεντίας, την απαλλαγή του ανθρώπου από κάθε σύνδεσή του με τα Θεία, την αντικατάσταση της Θεολογίας από την Ανθρωπολογία, την απολυτοποίηση της Φιλοσοφίας, της Επιστήμης και της

λογικής, έτσι και το ιδεολογικό, φιλολογικό, γλωσσικό και φιλοσοφικό ρεύμα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού τήρησε απαρέγκλιτα πολλές εκ των ανωτέρω θέσεων, προβαίνοντας συχνά ακόμη και σε εκμηδένιση και υποτίμηση της θρησκευτικής Μεταφυσικής.

Σημαντική πρόοδος στον τομέα της εκπαίδευσης και της πνευματικής αφύπνισης του υπόδουλου έθνους σημειώθηκε μέσα από τις προσπάθειες του Αδαμάντιου Κοραή, ο οποίος επεδίωξε να αναδιοργανώσει άρδην το εκπαιδευτικό σύστημα της εποχής, αποβλέποντας στην παροχή υψηλού επιπέδου εκπαίδευσης στα υπόδουλα Ελληνόπαιδα, προτρέποντας τους παιδαγωγούς της εποχής να κάνουν χρήση έργων του Μοντενιέ, του Ρουσσώ, του Βολταίρου και λοιπών, δίνοντας προτεραιότητα στη χρήση της λογικής (ορθολογισμός ή ρασιοναλισμός), δια της οποίας ο άνθρωπος δύναται να καινοτομεί και να είναι αυτόνομος. Σύμφωνα με τον Αδαμάντιο Κοραή, η εισαγωγή εκ μέρους των σύγχρονων Ελλήνων στην ελληνική πραγματικότητα και καθημερινότητα των ιδεωδών και των αρχών της πεφωτισμένης και πολιτισμένης Δύσης συνιστούσε μια μορφή «μετακένωσης», ήτοι «μεταφύτευσης» και «μετάγγισης» θα λέγαμε του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού στα εδάφη της γενέσεώς του. Συνδετικό κρίκο της Ελλάδας με την Ευρώπη αποτελούσε η ύπαρξη κοινής θρησκείας και κοινής κλασικής κληρονομιάς. Δεδομένου αυτού, αποτελούσε αδήριτη ανάγκη η «μετακένωση» των φώτων της Ευρώπης στον εμπερίστατο Νέο Ελληνισμό.

Ο Ευγένιος Βούλγαρις επάξια χαρακτηρίζεται ως πολυσχιδής προσωπικότητα με σπουδαίο βιογραφικό και αξιόλογο συγγραφικό έργο. Ο Βούλγαρις, μέσω των φιλοσοφικών έργων του, επιχείρησε να εκδηλώσει κατάφωρα την έντονη εναντίωσή του στις θέσεις των υλιστών φιλοσόφων, καθώς το ζήτημα του υλισμού, το οποίο ανέκυψε κατά την περίοδο του Διαφωτισμού, τον απασχόλησε έντονα, γεννώντας του την εσωτερική ανάγκη να αντιταχθεί σε αυτό και να διαφοροποιηθεί. Σύμφωνα με τη διδασκαλία των υλιστών φιλοσόφων, προκρινόταν η αυτοτέλεια της ύλης, άποψη η οποία θα μπορούσε να οδηγήσει σε οριστική περιθωριοποίηση της σφαίρας του πνεύματος. Σύμφωνα με τις απόψεις του Βούλγαρι, το ρεύμα του υλισμού απειλούσε να διαβρώσει τα θεολογικώς αναγνωρισμένα δεδομένα και βεβαιότητες, γεγονός το οποίο δημιουργούσε εξόφθαλμο θεολογικό κίνδυνο. Ο Βούλγαρις στηλίτευσε και πολέμησε σφόδρα τον υλισμό, προασπίζοντας συνάμα την θεολογική εκδοχή της δημιουργίας του σύμπαντος. Παρά το γεγονός ότι εντρύφησε στην νεωτερική φιλοσοφία, επουδενί απέκλινε ή απέρριψε τις αρχές της

ορθοδόξου πίστεώς του. Ιδιαίτερος πρωτοποριακό χαρακτηρίστηκε το εγχείρημα του Βουλγάρεως να αποδώσει στην ελληνική γλώσσα τον λατινικό όρο «tolerantiam» με τον όρο «ανεξιθρησκία». Το εν λόγω εγχείρημα χαρακτηρίστηκε ως η σπουδαιότερη στιγμή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού αναφορικά με το ζήτημα της θρησκευτικής πολιτικής, δεδομένου ότι με τον Βούλγαρι η έννοια της ανοχής των ετεροθρήσκων αποτέλεσε κεντρικό σημείο αναφοράς στη νεότερη πολιτική θεωρία του Διαφωτισμού στις χώρες της Ανατολής.

Οι Κολλυβάδες Πατέρες βρίσκονται στον αντίποδα των Ευρωπαϊστών, με σκαπανέα του κινήματος και εξέχουσα προσωπικότητα του 18^{ου} αιώνα τον Άγιο Αθανάσιο τον Πάριο. Οι οπαδοί του απόλυτου απομονωτισμού, στους οποίους συγκαταλέγεται και ο Άγιος, διέκριναν στην αρνητική τους τοποθέτηση έναντι της Δύσης τον πιο πρόσφορο τρόπο δια του οποίου θα οδηγούσαν σε αυτεπίγνωση όσους Έλληνες τελούσαν σε απόγνωση. Επιπλέον, επεδίωκαν την διακοπή κάθε επαφής και δεσμού με την Δύση εξαιτίας της υποψίας τους ότι η πεφωτισμένη και σοφή Ευρώπη ελλόχευε πραγματικούς και μείζονες κινδύνους για τον Ελληνισμό και πρωτίστως, την Ορθοδοξία. Άλλωστε, δεν ήταν εφικτό να ξεχασθεί το ακανθώδες σχίσμα των δύο Εκκλησιών, ήτοι Ορθόδοξης και Καθολικής, του έτους 1054. Ο Άγιος Πατέρας συμπύκνωσε και επανέλαβε με παρρησία τις θέσεις μεγάλης μερίδας του κλήρου, η οποία ήταν αντίθετη προς τις πρωτοποριακές ιδέες της Δύσης από φόβο ότι ενδεχόμενη επικράτησή τους θα σήμαινε και την αρχή του τέλους για την Ορθοδοξία. Ο Νικόδημος ο Αγιορείτης συγκαταλέγεται μεταξύ των πολυγραφότατων λογίων της Οθωμανοκρατίας. Παρά το γεγονός ότι ο Νικόδημος ο Αγιορείτης στηλιτεύει όσους ταξίδευαν στην Ευρώπη με σκοπό να πραγματοποιήσουν σπουδές, στο συγγραφικό του έργο είναι εξόφθαλμη η επιρροή του από τον Καθολικισμό. Ο Άγιος Πατέρας καταδικάζει συλλήβδην και άνευ διακρίσεως τα «νεωτερίσματα», ήτοι τις καινοφανείς φιλοσοφικές και κοινωνικές ιδέες της εποχής του, ενώ στις ομιλίες του και τα κηρύγματά του προς τους Έλληνες Ορθοδόξους του 19^{ου} αιώνα κάνει λόγο για το «άπιστο Έθνος των Ελλήνων», ήτοι τους ειδωλολάτρες αρχαίους Έλληνες. Ο Νικόδημος ο Αγιορείτης μέσω του συγγραφικού του έργου δεν επεδίωκε μόνο την προβολή της Ορθοδοξίας και των χρηστών της ηθών ως γενικευμένο πρότυπο, αλλά πολύ περισσότερο να εναντιωθεί στο εκκοσμικευμένο πνεύμα της εποχής, το οποίο είναι γέννημα και αποτέλεσμα των ρηζικέλευθων και καινοφανών ιδεών που προήλθαν την εποχή εκείνη από τη Δύση, επιτάσσοντας έναν ορθολογικό τρόπο θεώρησης των πραγμάτων.

Περαιτέρω, είναι βέβαιο το γεγονός ότι ο Κωνσταντίνος Οικονόμος είναι θιασώτης μιας εκπαίδευσης, η οποία έχει ως πυλώνες την Ορθοδοξία από τη μια και την Επιστήμη από την άλλη, ενώ από το περιεχόμενο της αλληλογραφίας του καταδεικνύεται το γεγονός ότι εκδήλωσε ζωηρό ενδιαφέρον για τις εξελίξεις και τα επιστημονικά επιτεύγματα της Δύσης, χωρίς, ωστόσο, να απομακρύνεται από τη γνήσια ορθόδοξη παράδοση. Μάλιστα, προσπάθησε περισσότερο να καταδείξει ότι ήταν δυνατή η αναγέννηση των Ελλήνων μέσω της κατάλληλης παιδείας, η οποία προέτασσε τον διάλογο με την πεφωτισμένη Δύση σε ζητήματα επιστήμης και νέων μεθόδων διδασκαλίας. Ο Οικονόμος απευθυνόταν πρωτίστως στη νέα γενιά, καθώς εκτιμούσε ότι η διάπλαση των προσωπικοτήτων τους συνδεόταν άμεσα με την πορεία του ελληνικού στοιχείου, ενώ χρησιμοποιούσε κατά κόρον τον όρο «Έλληνα», συχνότερα και από τον Ευγένιο Βούλγαρι.

Καθίσταται αναγκαίο να επισημανθεί το γεγονός ότι κοινό σημείο όλων των λογίων, των οποίων ο βίος και τα έργα αναλύθηκαν ανωτέρω, υπήρξε η αντιπάθεια που έτρεφαν προς τον Καθολικισμό και την Δύση. Ειδικότερα, οι αναφορές του Βούλγαρι είναι σαφείς σχετικά με το εν λόγω ζήτημα, ενώ ο Πατροκοσμάς με έμμεσο, δηκτικό και υπαινικτικό τρόπο προσπαθούσε να εμφυσήσει στο ακροατήριό του ότι ήταν προτιμότερη η υποδούλωση στον Οθωμανό δυνάστη παρά στην Καθολική, αποσχισθείσα από την Ορθοδοξία και αιρετική Δύση. Παράλληλα, και ο Αθανάσιος Πάριος υπήρξε με τη σειρά του σφοδρός πολέμιος της καθολικής προπαγάνδας μέσω του συγγραφικού του έργου, ενώ επισημαίνεται στο σημείο αυτό ότι τόσο ο ίδιος όσο και ο Ευγένιος Βούλγαρις έτρεφαν περισσότερο μένος κατά της παπικής Δύσης. Τέλος, καθίσταται αναγκαίο να τονιστεί το γεγονός ότι ο Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης επιτίθεται σε αρκετά σημεία των κειμένων τους στους Καθολικούς και αντιτίθεται στο δόγμα τους, παρά το γεγονός ότι τα κείμενά του παρουσιάζουν επίδραση από τη δυτική σχολαστική θεολογία, καθώς σε ορισμένες περιπτώσεις ο Άγιος Πατέρας εμφανίζει την τάση να παρουσιάζει τον Θεό όχι ως άν φιλεύσπλαχνο Πατέρα, αλλά ως άτεγκτο κριτή και τιμωρό.

Πηγές και Βιβλιογραφία

A. Πηγές

1. Περιοδικά

Βαλλιάνος Π., «Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες, Αθήνα 1996», στο: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 11 (1998), σ. 180-210

Ζήσης Θ., «Η θεολογική προσφορά του Αγίου Αθανασίου του Παρίου», στο: *Ο Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος, 1721-1813: Πρακτικά Πνευματικού Συμποσίου* (Χίος, 6-7 Ιουλίου 2002), Αθήνα 2004, σ. 50-60

Κιτρομηλίδης Π., «Η πολιτική σκέψη του Ευγένιου Βούλγαρη», στο: *Τα Ιστορικά*, τχ. 12-13 (1990), σ. 160-175

Κιτρομηλίδης Π., «Το όραμα της Ελευθερίας στην ελληνική κοινωνία», στο: *Σύναξη*, 54 (1995), σ. 30-40

Μεταλληνός Γ., «Εκκλησία και επιστήμη τον 18ο αιώνα», στο: *Σύναξη*, 18 (1986) σ. 70-80

Μεταλληνός Γ., «Η δυναμική του Διαφωτισμού στη δράση των Κολλυβάδων», στο: *Ερανιστής*, τχ. 21 (1997), σ. 190-193

Νικολαΐδη Ε.– Διαλέτη Δ., «Θετικές επιστήμες και Διαφωτισμός», στο: *Τα Ιστορικά*, τχ. 8 (Ιούν. 1988), σ. 123-136

Παπουλίδης Κ., «Περίπτωσης πνευματικής επίδρασεως τοῦ Ἁγίου Ὁρους εἰς τὸν Βαλκανικὸν χῶρον κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα», στο: *Μακεδονικά*, τχ. 9 (1969), σ. 270-280

Περδικάρης Μ., «Ρήγας ἢ κατὰ Ψευδοφιλελλήνων», στο: *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τχ. 11 (1961), σ. 30-37

Σπυράλατος Ι., «Η πολιτική και θεολογική θεμελίωση της ανεξιθρησκίας στο έργο του Ευγένιου Βούλγαρη», στο: Ελένη Αγγελομάτη – Τσουγκαράκη (επιμ.), *Ευγένιος Βούλγαρης: Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου*. Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006, Αθήνα 2009, σ. 255-269

Τσεντικόπουλος Δ., «Βασικές κατευθύνσεις της διδασκαλίας του Αγίου Αθανασίου του Παρίου», στο: *Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος: Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου*

(Πάρος 29 Σεπτεμβρίου – 4 Οκτωβρίου 1998), Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας, Πάρος 2000, σ. 119- 137

Φειδάς Β., «Το πρόβλημα του σκοπού της παιδείας στον νεώτερο Ελληνισμό», στο: *Σύναξη*, τχ. 8 (1983), σ. 10-20

Φραγκίσκος Ε., "«Αόρατος Πόλεμος» (1796), «Γυμνάσματα Πνευματικά» (1800). Η πατρότητα των «μεταφράσεων» του Νικόδημου Αγιορείτη", στο: *Ο Εραμιστής*, 19 (1993), σ. 120-140

Χορκχάμερ Μ. και Αντόρνο Τ., «Διαλεκτική του Διαφωτισμού: Έπιστροφή του Αντιδιαφωτισμού ή κριτική διερεύνηση τῶν ὁρίων τοῦ Διαφωτισμοῦ;» στο: *Σύναξη* 54 (1995), σ. 70-85

Livanios D., «The quest for Hellenism: Religion, Nationalism and Collective Identities in Greece, 1453-1913», στο: Katerina Zacharia (επιμ.), *Hellenisms: Culture, Identity and Ethnicity from Antiquity to Modernity*, Aldershot, England, Burlington 2008, σ. 250- 260

2. Εγκυκλοπαίδειες – Λεξικά

Λήμμα σύνταξης «Enlightenment», στο: «Stanford Encyclopedia of Philosophy», διαθέσιμο στο: <https://plato.stanford.edu/entries/enlightenment/>, ημερομηνία προσπέλασης 10.10.2022

3. Διαδικτυακές Πηγές

Γιαγκαζόγλου Σ., Ορθοδοξία και Διαφωτισμός. Πνευματικά ρεύματα και ιδεολογικοί προσανατολισμοί του Νέου Ελληνισμού στο κατώφλι της Επανάστασης του 1821, σ. 6, διαθέσιμο στο: <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/THEOL281/%CE%9F%CF%81%CE%B8%CE%BF%CE%B4%CE%BF%CE%BE%CE%AF%CE%B1%20%CE%BA%CE%B1%CE%B9%20%CE%94%CE%B9%CE%B1%CF%86%CF%89%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82.pdf>, ημερομηνία προσπέλασης: 05.11.2022

Καλαματάς Α., «Νεοελληνικός Διαφωτισμός και Ορθόδοξη εκκλησία: Ταύτιση και απόκλιση δύο αντιτιθέμενων κόσμων. Η περίπτωση του Βενιαμίν Λέσβιου σε σχέση με τον Άγιο Αθανάσιο Πάριο», στο: Νέος Ερμής ο Λόγιος, τ. 11 (Χειμώνας 2015), διαθέσιμο στο: <https://cognoscoteam.gr/archives/27967>, ημερομηνία προσπέλασης: 10/11/2022

Τζεδόπουλος Γ., Ορθόδοξοι Νεομάρτυρες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η συγκρότηση της πρακτικής και της ερμηνείας του ομολογιακού θανάτου (διδακτορική διατριβή), Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2012, σ. 367, διαθέσιμο στο: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/33200>, ημερομηνία προσπέλασης: 20/11/2022

Τζώγας Χ., Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις ἐν Ἁγίῳ Ὁρει κατὰ τὸν ΙΗ΄ αἰῶνα (διδακτορική διατριβή), Θεολογική Σχολή, Τμήμα Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 48, διαθέσιμο στο: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/23473>, ημερομηνία προσπέλασης: 20/11/2022

B. Βιβλιογραφία

Αγγέλου Α., *Σων Υώτων*, Αθήνα 2000

Αγγέλου Α., *Των Φώτων. Ὅψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1988

Αναστασίου Ι., *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1983

Ανθίμου Ιεροσολύμων, *Διδασκαλία Πατρική*, Συντεθεῖσα Παρὰ τοῦ Μακαριωτάτου Πατριάρχου τῆς ἁγίας πόλεως ἱερουσαλήμ κὺρ Ἀνθίμου εἰς ὠφέλειαν τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν, πρῶτον τυπωθεῖσα δι' ἰδίας δαπάνης τοῦ Παναγίου Τάφου. Ἐν Κωνσταντινουπόλει. Παρὰ τῷ Τυπογράφῳ Πογῶς Ἰωάννου ἐξ Ἀρμενίων, ἀψθη, Ἀνωνύμου του Ἑλληνος, Ἑλληνική Νομαρχία, (εἰσαγωγή - ἐπιμέλεια Ν. Τωμαδάκης), Αθήνα 1948

Αποστολόπουλος Δ., *Voltaire, Montesquieu, Réal de Curban. Νεότερες έρευνες για την παρουσία τους στον ελληνικό ιδεολογικό χώρο τον 18ο αιώνα*, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 2007

Αργυροπούλου Ρ., *Ο Βενιαμίν Λέσβιος και η ευρωπαϊκή σκέψη του δεκάτου ογδόου αιώνα*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (ΕΙΕ), Σειρά Βιβλιοθήκη Ιστορίας των Ιδεών 2, Αθήνα 2003

- Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 4, Αθήνα 2005
- Γιανναράς Χ., *Ορθοδοξία και Δύση στην Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα 2021
- Γιοκαρίνης Κ., *Τὸ κήρυγμα καὶ ἡ κηρυγματικὴ θεολογία κατὰ τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν*, Θεσσαλονίκη 1962
- Γκιόλιας Μ., *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, Αθήνα 1972
- Γληνός Δ., *Η σημερινή θέση των ανθρωπιστικών γραμμάτων στην Ελλάδα*, Αθήνα 1945
- Δασκαλάκης Απ., *Ο Αδαμάντιος Κοραΐς και η ελευθερία των Ελλήνων*, Αθήνα 1979
- Δημαράς Κ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1977
- Δημαράς Κ., *Ο Κοραΐς και η εποχή του*, Αθήνα 1953
- Δημαράς Κ., «Το Σχήμα του Διαφωτισμού», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 11, Αθήνα 1975
- Ηλιού Φ., *Ιστορίες του Ελληνικού βιβλίου*, Ηράκλειο 2005
- Ηλιού Φ., «Νεοελληνικός Διαφωτισμός- Η Νεωτερική Πρόκληση», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-1871*, τ. 2, σ. 9-26, Αθήνα 2003
- Καλαϊτζίδης Π. και Ντόντος Ν., *Ορθοδοξία και Νεωτερικότητα*, Ιερά Μητρόπολη Δημητριάδος, Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών, Αθήνα 2007
- Καλαμάτας Α., «Ο Βίος του Αγίου Αθανασίου του Παρίου. Χρονολογικά», στο: *Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος. Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου* (Πάρος 29 Σεπτεμβρίου – 4 Οκτωβρίου 1998), Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας, Πάρος 2000, σ. 40-70
- Καραϊσαρίδης Κ., *Ο Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης και το λειτουργικό του έργο*, Αθήνα 1998
- Καραφύλλης Γ., *Ιώσηπος Μοισιόδαξ, Πραγματεία περί παιδων αγωγής*, Κοζάνη 1998, σ. λβ'-λγ'
- Καραφύλλης Γ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Φιλοσοφικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 2008
- Κιτρομηλίδης Π., *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1985
- Κιτρομηλίδης Π., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός-Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα 1996
- Κιτρομηλίδης Π., *Το όραμα της ελευθερίας στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα 1992
- Κονδύλης Π., *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, τ. 1, Αθήνα 1993
- Κονδύλης Π., *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα 1988

- Κοραής Α., *Άδελφική διδασκαλία: πρὸς τοὺς εὕρισκομένους κατὰ πάσαν τὴν Ὀθωμαντικὴν ἐπικράτειαν Γραικοὺς*, εισαγωγή – επιμέλεια Γιώργος Βαλέτας, Αθήνα 1949
- Κουρνούτος Γ., *Λόγιοι της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1956
- Κύρκος Α., *Από την αντίπερα όχθη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Οι αγνοημένοι υπέρμαχοι της παιδείας του γένους*, Αθήνα 2015
- Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων, *Αλληλογραφία*, τ. 1, 1802-1817, επιμέλεια Κώστας Λάμπας και Ρόδη Σταμούλη, Αθήνα 1989
- Μανίκας Κ., *Ευγένιος Βούλγαρης και ανεξιθρησκεία. Ιστορική και θεολογική προσέγγιση*, Αθήνα 2009
- Ματσούκας Ν., *Ελληνορθόδοξη Παράδοση και Δυτικός Πολιτισμός. Στα πλαίσια του Νέου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη 1985
- Μενούνος Ι., *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές και Βιογραφία*, Αθήνα 2002
- Μεταλληνός Γ., *Τουρκοκρατία. Έλληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, Αθήνα 1989
- Νικοδήμου Αγιορείτου, *Συναξαριστής Νεομαρτύρων*, Θεσσαλονίκη 1996
- Νούτσος Π., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Τα όρια της διακινδύνευσης*, Αθήνα 2005
- Οικονόμος Κ., *Τα σωζόμενα εκκλησιαστικά συγγράμματα*, τ. 1, Αθήνα 1862
- Παπαδερός Α., *Μετακένωσις, Ελλάδα-Ορθοδοξία-Διαφωτισμός κατά τον Κοραή και τον Οικονόμο*, Αθήνα 2010
- Παπαδόπουλος Βρετός Α., *Νεοελληνική Φιλολογία, ήτοι κατάλογος τῶν ἀπὸ τῆς πτώσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι ἐγκαθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι Βασιλείας*, τ. 2, Ἐν Ἀθήναις 1857
- Πάριος Α., *Ἀλεξίκακον φάρμακον*, ήτοι πνευματικόν ἐγχειρίδιον, επιμ. Σαμουήλ του εξ Ἄνδρου, Λειψία 1818
- Πάριος Α., *Περὶ τῆς ἀληθοῦς φιλοσοφίας, ἢ ἀντιφώνησις πρὸς τὸν παράλογον ζῆλον τῶν ἀπὸ τῆς Εὐρώπης ἐρχομένων φιλοσόφων*, Ερμούπολη 1866
- Πάσχος Π., *Ἐν ἀσκήσει καὶ μαρτυρίῳ*, Αθήνα 1996
- Πάσχος Π., *Κοσμάς ο Αιτωλός*, Αθήνα 1985
- Πατηνιώτης Μ., *Απόπειρες διαμόρφωσης επιστημονικού λόγου στον ελληνικό χώρο του 18ου αιώνα: αρχές της φυσικής φιλοσοφίας στο έργο του Ευγένιου Βούλγαρη και του Νικηφόρου Θεοτόκη*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και θεωρίας της Επιστήμης, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2001
- Περσελής Ε., *Κατήχηση και παιδεία. Μελετήματα χριστιανικής θρησκευτικής αγωγής*, Αθήνα 2010

- Ράνσιμαν Σ., *Η Μεγάλη Εκκλησία εν αιχμαλωσία*, Αθήνα 2000
- Σάθας Κ., *Νεοελληνική Φιλολογία: βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων, ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς ἐθνεγερσίας (1453-1821)*, Αθήνα 1868
- Στέση Α. και Ξούριας Γ., *Νεοελληνική γραμματεία 1670-1830*, Σύνδεσμος Ελληνικῶν Ακαδημαϊκῶν Βιβλιοθηκῶν, Αθήνα 2015
- Ταμπάκη Α., *Περί Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ρεύματα ιδεῶν & διάλογοι ἐπικοινωνίας με τὴ δυτικὴ σκέψη*, Αθήνα 2004
- Τρίτος Μ., *Κοσμάς ο Αιτωλός. Ο φωτιστὴς τοῦ γένους – ο προφήτης*, Αθήνα 2009
- Τσουγκαράκη (ἐπιμ.), *Ευγένιος Βούλγαρης. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικοῦ Συνεδρίου*. Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006, Αθήνα 2009, σ. 70-80
- Τωμαδάκης Ν., *Ἀωνόμου τοῦ Ἑλληνοῦ: Ἑλληνικὴ Νομαρχία*, Αθήνα 1948
- Φωτόπουλος Α., *Ἐλεγχος τοῦ ψευδοταλανισμοῦ τῆς Ἑλλάδος: ὀρθόδοξη ἀπάντηση στὴ δυτικὴ πρόκληση περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνα*, Ἐταιρεία Ἱστορικῶν Σπουδῶν ἐπὶ τοῦ Νεώτερου Ἑλληνισμοῦ, Αθήνα 1992
- Χασεκίδου – Μάρκου Θ., *Εκπαιδευτικά και Παιδαγωγικά Περιοδικά στην Ελλάδα. Ἡ διαμόρφωση τῆς παιδαγωγικῆς σκέψης κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 2006
- Χασιώτης Ι., *Μεταξὺ ὀθωμανικῆς κυριαρχίας και ευρωπαϊκῆς πρόκλησης. Ὁ ἑλληνικὸς κόσμος στα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 2001
- Χορκχάμερ Μ. και Αντόρνο Τ., *Διαλεκτικὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ*, Αθήνα 1996
- Χρήστου Θ., *Ἀπὸ τὴν Ἐθνοσυνέλευση τῆς Ἐπιδαύρου (1821) ἕως τὴν ἐνσωμάτωση τῆς Δωδεκανήσου (1947)*, ἐκδόσεις Δημιουργία, Αθήνα 1999
- Χρήστου Θ., *Τὰ σύνορα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους και οἱ διεθνεῖς συνθήκες 1830-1947*, τ. 1, ἐκδόσεις Δημιουργία, Αθήνα 1999
- Χρήστου Θ., *Προσεγγίσεις στὴ νεότερη ἑλληνικὴ ἱστορία, Ἀπὸ τὸ Ρήγα Βελεστινλή (1757-1798) ἕως τὴν ἐμπλοκὴ τῆς Ἑλλάδας στὸ Β' παγκόσμιο πόλεμο (1940-1941)*, ἐκδόσεις Πολεμικοῦ Μουσείου, Αθήνα 2001
- Χρύσης Α., *Εἰσαγωγή στὴν κοινωνικὴ φιλοσοφία τοῦ Ευρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ*, Αθήνα 2002
- Υφαντῆς Π., *Ἡ αγιότητα τοῦ μαρτυρίου και τὸ μαρτύριο τῆς αγιότητος. Θεολογικά μελετήματα*, Θεσσαλονίκη 2009
- Gray J., *Βολτέρος*, Αθήνα 2004

Günther H., «Ο Ευγένιος Βούλγαρης και η Λειψία», στο: Ελένη Αγγελομάτη – Podskalsky G., *Η Ελληνική Θεολογία επί Τουρκοκρατίας 1453-1821. Η Ορθοδοξία στη σφαίρα επιρροής των δυτικών δογμάτων μετά τη Μεταρρύθμιση*, Αθήνα 2005

Hall S. και Gieben B., *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας*, Αθήνα 2003

Henderson G., *The revival of Greek thought, 1620-1380*, Scottish Academic Press London, Distributed by Chatto and Windus, Edinburgh 1971

Kant I., *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, Αθήνα 1976

McGrath A., *Το λυκόφως του αθεϊσμού*, Αθήνα 2008

Wolff L., *Ο Διαφωτισμός και ο Ορθόδοξος κόσμος*, Αθήνα 2001

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία, παρουσιάζεται συνοπτικά το κίνημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, το οποίο συνέβαλε στην ενίσχυση της εθνικής συνείδησης των υπόδουλων Ελλήνων για την αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού. Αναλύεται η στάση της Ορθόδοξης Εκκλησίας και σημαντικών Ελλήνων λογίων από τις γωνιές της απέναντι στο κίνημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Η πρώτη φάση, τα σημάδια ενός πρώιμου Διαφωτισμού, εντοπίζονται στο φαναριώτικο περιβάλλον των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, ενώ το κίνημα φτάνει στην ωριμότητά του στα τέλη του 18ου αιώνα με σημαντικούς εκπροσώπους. Η κορύφωση του Διαφωτισμού συμπίπτει με την προεπαναστατική εικοσαετία. Η πορεία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού συνοδεύτηκε από έντονες αντιδράσεις από συντηρητικούς και εκκλησιαστικούς κύκλους.